

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Οι σχέσεις της Ελλάδας
με την Ιταλία και τη Βρετανία, 1928-1940**

Βουτσινάς Αναστάσιος
Α.Μ. 524557

Επιβλέπων καθηγητής: Χουρχούλης Διονύσιος

Πειραιάς, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή Βουτσινά Αναστάσιου που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής του διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταμόρφωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Στον Μιχάλη και στην Αντωνία

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το 1928 ο Βενιζέλος υπέγραψε στη Ρώμη το ελληνοϊταλικό σύμφωνο φιλίας, εγκαινιάζοντας μια νέα εξωτερική πολιτική που στηρίχθηκε στην «ίση φιλία» και στις ίσες αποστάσεις προς τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης (Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία). Το φιλειρηνικό πνεύμα που κυριαρχούσε στην Ευρώπη εκείνη την εποχή διευκόλυνε τον Βενιζέλο στην εφαρμογή της πολιτικής του και την τετραετία 1928-1932 η Ελλάδα διατήρησε καλές σχέσεις με την Ιταλία και την Βρετανία. Το αντίτιμο ωστόσο που η Ελλάδα έπρεπε να καταβάλει για τις σχέσεις αυτές ήταν να ανεχτεί τα καταπιεστικά μέτρα των Ιταλών στα Δωδεκάνησα και να μην υποστηρίξει τον αγώνα των Ελλήνων της βρετανοκρατούμενης Κύπρου για την Ένωση. Την περίοδο 1933-1936 οι αναθεωρητικές δυνάμεις ενισχύονταν παντού στην Ευρώπη και οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις εγκατέλειψαν την πολιτική των ίσων αποστάσεων, αναζητώντας την διασφάλιση της εθνικής κυριαρχίας μέσα στο πλαίσιο ενός πολυμερούς συμμαχικού βαλκανικού σχήματος. Υπέγραψαν έτσι το τετραμερές Βαλκανικό Σύμφωνο (1934), προσεγγίζοντας το γαλλόφιλο σύστημα ασφαλείας στην Βαλκανική. Στη συνέχεια – μετά την ιταλική εισβολή στην Αιθιοπία – υιοθέτησαν μια φιλοβρετανική στάση, αναζητώντας ασφάλεια στην ισχυρότερη ναυτική Δύναμη της Μεσογείου, τη Βρετανία. Την περίοδο 1936-1940 το αναθεωρητικό κύμα κορυφώθηκε και ξεκίνησε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Αν και ο Μεταξάς ακολουθούσε μια πολιτική που στην ουσία της ήταν φιλοβρετανική, διαβεβαίωνε την ιταλική πλευρά για τις φιλικές προθέσεις της Ελλάδας και προσπαθούσε να ισορροπεί μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών, τηρώντας την επίσημη ουδετερότητα της χώρας. Το ιταλικό τελεσίγραφο της 28ης Οκτωβρίου 1940 έβαλε τέλος στην ελληνική ουδετερότητα. Η αποδοχή των ιταλικών αξιώσεων θα ισοδυναμούσε με ακρωτηριασμό της Ελλάδας και με εμφύλιο πόλεμο. Η μόνη λογική επιλογή ήταν η απόρριψη των ιταλικών αξιώσεων και η υπεράσπιση της ελληνικής κυριαρχίας.

Λέξεις – κλειδιά: ελληνική εξωτερική πολιτική, μεσοπόλεμος, Ιταλία, Βρετανία, Ελληνοϊταλικό σύμφωνο (1928), Βενιζέλος, Βαλκανικό Σύμφωνο (1934), αιθιοπική κρίση, Μεταξάς, αναθεωρητικές δυνάμεις, ουδετερότητα.

ABSTRACT

In 1928, Venizelos signed the Greek-Italian Friendship Pact in Rome, launching a new foreign policy based on "equal friendship" and equal distances towards the three Great Powers of Europe (Britain, France and Italy). The spirit of peace that prevailed in Europe at that time made it easier for Venizelos to implement his policy and during the four years 1928-1932 Greece maintained good relations with Italy and Britain. However, the price that Greece had to pay for these relations was to tolerate the oppressive measures of the Italians in the Dodecanese and not to support the struggle of the Greeks of British-occupied Cyprus for the Union with Greece. In the period 1933-1936 the revisionist forces were strengthening throughout Europe and the anti-Venizelist governments abandoned the policy of equidistance, seeking to ensure national sovereignty within the framework of a multilateral allied Balkan scheme. Thus they signed the quadripartite Balkan Pact (1934), approaching the pro-French security system in the Balkans. Then – after the Italian invasion of Ethiopia – adopted a pro-British stance, seeking protection from Britain, the strongest naval power in the Mediterranean. In the period 1936-1940 the revisionist wave peaked and World War II began. Although Metaxas followed a policy that was essentially pro-British, he assured the Italian side of Greece's friendly intentions and tried to balance between the warring sides, respecting the official neutrality of the country. The Italian ultimatum of October 28, 1940 put an end to Greek neutrality. Accepting Italian demands would have meant the mutilation of Greece and civil war. The only logical option was to reject the Italian claims and defend Greek sovereignty.

Keywords: Greek foreign policy, interwar period, Italy, Britain, Greco-Italian Pact (1928), Venizelos, Balkan Pact (1934), Ethiopian crisis, Metaxas, revisionist forces, neutrality.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδα
ΠΕΡΙΛΗΨΗ / ABSTRACT	5
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η περίοδος 1928-1932	15
1.1. Η πολιτική της «ίσης φιλίας» και το ελληνοϊταλικό σύμφωνο	15
1.2. Η σημασία του ελληνοϊταλικού συμφώνου και οι σχέσεις με την Ιταλία και την Βρετανία μετά την υπογραφή του	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η περίοδος 1933-1936	27
2.1. Η νέα εξωτερική πολιτική και το Βαλκανικό Σύμφωνο	27
2.2. Η ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία: οι βρετανικοί ελιγμοί και η θέση της Ελλάδας	30
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η περίοδος 1936-1940	33
3.1. Ο Γεώργιος Β' και οι αντιλήψεις του Μεταξά για την εξωτερική πολιτική	33
3.2. Οι σχέσεις με την Βρετανία και την Ιταλία μέχρι τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου	34
3.3. Ελληνοϊταλικές και ελληνοβρετανικές σχέσεις (Σεπτέμβριος 1939 – Οκτώβριος 1940)	39
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	43
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	49

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή μου, τον κύριο Διονύση Χουρχούλη, για την πολύτιμη βοήθειά του, χωρίς την οποία η εργασία αυτή θα έπλεε σε αχαρτογράφητα νερά, αλλά και στη σύζυγό μου για την απεριόριστη υπομονή της.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου και έχει ως θέμα τις σχέσεις της Ελλάδας με την Ιταλία και τη Βρετανία την περίοδο 1928-1940. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος οφείλεται στο ενδιαφέρον μου για την εποχή του μεσοπολέμου, κατά την οποία κοσμογονικές αλλαγές συντελέστηκαν σε διάστημα είκοσι μόλις ετών. Οφείλεται επίσης στο ενδιαφέρον μου για τις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας, της οποίας η συνεργασία και ο ανταγωνισμός με άλλα κράτη, προκειμένου να αναβαθμίσει τη θέση τους στον διεθνή καταμερισμό ισχύος και πλούτου, έχουν συνέπειες που με ποικίλους τρόπους διαχέονται στο σύνολο του κοινωνικού ιστού. Τέλος η επιλογή του θέματος οφείλεται στον καθοριστικό ρόλο που η Ιταλία και η Βρετανία διαδραμάτισαν στην Ανατολική Μεσόγειο κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Άλλωστε στο τέλος της περιόδου αυτής η Ελλάδα βρισκόταν σε πόλεμο με την Ιταλία και ήταν άτυπα σύμμαχος της Βρετανίας.

Η εργασία εστιάζει στις διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των χωρών, αλλά αναφέρεται επιλεκτικά και σε ζητήματα οικονομικών σχέσεων, εφόσον αυτά διαφωτίζουν καλύτερα τις εξελίξεις στο πεδίο της πολιτικής. Ο στόχος της εργασίας είναι να ερμηνεύσει την πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων έναντι της Ιταλίας και της Βρετανίας στο διάστημα 1928-1940, αλλά και να αναδείξει τη στενή σχέση που υπήρχε ανάμεσα στην πορεία των ιταλοβρετανικών σχέσεων και στη στάση που τήρησαν η Ιταλία και η Βρετανία έναντι της Ελλάδας. Τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα που επιχειρείται να απαντηθούν αφορούν τους όρους και τα όρια της πολιτικής της «ίσης φιλίας», τα αίτια της μεταστροφής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς μια φιλοβρετανική κατεύθυνση στα μέσα της δεκαετίας του 1930 και τον τρόπο που επηρέασε τις ελληνοϊταλικές και ελληνοβρετανικές σχέσεις η σταδιακή απίσχναση της ιταλοβρετανικής συνεννόησης που είχε επιτευχθεί στην δεκαετία του 1920. Επιπλέον στην εργασία αυτή καταβάλλεται προσπάθεια να απαντηθούν ερευνητικά ερωτήματα που αφορούν τον βαθμό αυτονομίας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής έναντι των Μεγάλων Δυνάμεων, την προσαρμοστικότητά της σε ένα δυναμικά μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον, τον τρόπο με τον οποίο την επηρέασε η άνοδος του αναθεωρητισμού στην ευρωπαϊκή ήπειρο και την συνέχεια ή την ασυνέχεια της στο σύνολο της περιόδου 1928-1940.

Η συγγραφή της εργασίας στηρίχθηκε στην μελέτη μέρους της διαθέσιμης ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας. Στηρίχθηκε επίσης σε πρωτογενείς πηγές που είναι

δημοσιευμένες και ελεύθερα προσβάσιμες στο διαδίκτυο. Το ψηφιακό Αποθετήριο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων επέτρεψε την αξιοποίηση εφημερίδων της εποχής και η ψηφιοποίηση του Αρχείου Ελευθερίου Βενιζέλου του Μουσείου Μπενάκη κατέστησε εφικτή την αξιοποίηση εγγράφων της περιόδου 1928-1934.

Η εργασία είναι διαρθρωμένη σε τρία κεφάλαια που ακολουθούν χρονολογική σειρά. Το Κεφάλαιο 1 (1928-1932) αναφέρεται στην εξωτερική πολιτική που εγκαινίασε το 1928 ο Βενιζέλος και στον τρόπο με τον οποίο η πολιτική αυτή κατάφερε να συμβαδίσει με τις ιταλικές και τις βρετανικές επιδιώξεις στην Ανατολική Μεσόγειο. Το Κεφάλαιο 2 (1933-1936) αναφέρεται στην εξωτερική πολιτική των Αντιβενιζελικών μέσα στο ιστορικό πλαίσιο της ενίσχυσης του αναθεωρητισμού και στον τρόπο που επηρέασε τις ελληνοβρετανικές και τις ελληνοϊταλικές σχέσεις η αιθιοπική κρίση. Το Κεφάλαιο 3 (1936-1940) αναφέρεται στην εξωτερική πολιτική του Μεταξά και στην προσπάθειά του να συνδυάσει τον φιλοβρετανικό προσανατολισμό της κυβέρνησής του με την διατήρηση της επίσημης ουδετερότητας έναντι της Ιταλίας και της Βρετανίας. Στην αρχή της εργασίας υπάρχει Εισαγωγή που παρουσιάζει συνοπτικά τις σχέσεις Ελλάδας – Βρετανίας – Ιταλίας την περίοδο 1923-1928 και στο τέλος της εργασίας υπάρχουν τα Συμπεράσματα και η Βιβλιογραφία.

* * *

Η Μικρασιατική Καταστροφή, η Σύμβαση για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών (30 Ιανουαρίου 1923) και η συνθήκη της Λοζάνης (24 Ιουλίου 1923) σηματοδότησαν τη μετάβαση σε μια νέα εποχή της ελληνικής ιστορίας. Η Μεγάλη Ιδέα είχε καταρρεύσει και το ελληνικό κράτος, απορροφημένο στα πάμπολλα εσωτερικά του προβλήματα, προσηλώθηκε στην αρχή της διεθνούς νομιμότητας, αγκάλιασε με ενθουσιασμό την αρχή της συλλογικής ασφάλειας της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ) και επιδόθηκε στην διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος που διαμόρφωσαν οι μεταπολεμικές συνθήκες (Σβολόπουλος, 2000, 185-190). Παρά το φιλειρηνικό πνεύμα που κυριαρχούσε στην Ευρώπη η κατοχύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας και η προστασία της εδαφικής επικράτειας δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Η προστασία των θαλάσσιων συνόρων της Ελλάδας ήταν δύσκολη λόγω της εκτεταμένης ακτογραμμής της και των πολλών της νησιών, ενώ η προστασία των χερσαίων συνόρων ήταν αδύνατη σε περίπτωση συνδυασμένης επίθεσης δύο βαλκανικών δυνάμεων. Επιπλέον στην περιοχή της Δυτικής Θράκης η στενή ζώνη ανάμεσα στο Αιγαίο και τα βόρεια ελληνικά σύνορα έδινε ένα ισχυρό πλεονέκτημα στον επιτιθέμενο από τον βορρά (Κούμας & Χουρχούλης, 2024, 19-21).

Οι κακές σχέσεις της Ελλάδας με τα γειτονικά της κράτη επιδείνωναν το πρόβλημα της ασφάλειάς της. Η Βουλγαρία δεν είχε αποδεχτεί το μεταπολεμικό εδαφικό καθεστώς, διεκδικούσε την έξοδό της στο Αιγαίο (με την προσάρτηση της Δυτικής Θράκης) και έκανε λόγο για «βουλγαρική» μειονότητα στην Ελλάδα. Το Βασίλειο των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων (η μετέπειτα Γιουγκοσλαβία), ο μεγάλος κερδισμένος του πολέμου στα Βαλκάνια, διεκδικούσε έναν ηγεμονικό ρόλο στην περιοχή, διατύπωνε υπερβολικές απαιτήσεις εις βάρος της Ελλάδας στο θέμα της «ελεύθερης ζώνης» της Θεσσαλονίκης και έκανε λόγο για «σερβική» μειονότητα στην ελληνική Μακεδονία. Η Τουρκία έβαζε εμπόδια στην διευθέτηση των ζητημάτων που προέκυψαν από την σύμβαση ανταλλαγής (π.χ. στην εκτίμηση των περιουσιών) και δημιουργούσε προβλήματα στην λειτουργία του Οικουμενικού Πατριαρχείου (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2006, 367-369), ενώ η Αλβανία είχε βλέψεις σε περιοχές της ελληνικής Ηπείρου (Τσαμουριά) και καταπίεζε την ελληνική μειονότητα της Βορείας Ηπείρου (Κούμας & Χουρχούλης, 2024, 20, Βερέμης, 1978a, 287).

Η Βρετανία συγκαταλεγόταν στους μεγάλους νικητές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και στην υπογραφή των συνθηκών που τερμάτισαν τον πόλεμο και είχε κάθε λόγο να επιδιώκει την εφαρμογή τους. Στην Βρετανία, όπως και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, οι μεγάλες καταστροφές του πολέμου, τα εκατομμύρια των νεκρών και η αισιοδοξία που γέννησαν οι διατάξεις του Συμφώνου της ΚΤΕ περί αφοπλισμού και συλλογικής ασφάλειας είχαν δημιουργήσει ένα ισχυρό φιλειρηνικό κίνημα, που αισιοδοξούσε ότι ο Μεγάλος Πόλεμος που μόλις είχε βιώσει η ανθρωπότητα θα ήταν πράγματι ο τελευταίος («ο πόλεμος που θα δώσει τέλος στον πόλεμο») (Τσώρτσιλ, 2022, 15). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι Βρετανοί εστίασαν στην διατήρηση του μεταπολεμικού status quo και ενίσχυσαν τις πρωτοβουλίες για την εδραίωση των θεσμών της συλλογικής ασφάλειας και για τον αφοπλισμό. Παράλληλα επικεντρώθηκαν στην ανάκαμψη της βρετανικής οικονομίας, στην επαναφορά των διεθνών συναλλαγών στο προπολεμικό επίπεδο και επεδίωξαν την σύσφιξη των σχέσεών τους με τις ΗΠΑ, που είχαν εξελιχθεί στον μεγαλύτερο πιστωτή του πλανήτη Σε σχέση με τον μεγάλο τους γείτονα, τη Γαλλία, οι Βρετανοί ήταν επιφυλακτικοί. Ανησυχούσαν για την ενίσχυση της θέσης της στην ηπειρωτική Ευρώπη και επιζητούσαν τρόπους να την περιορίσουν (Λάσκαρις, 1954, 185&202-203).

Στην Ανατολική Μεσόγειο οι Βρετανοί ενδιαφέρονταν κυρίως για τη διατήρηση της θέσης τους στη διώρυγα του Σουέζ και για την ασφάλεια της θαλάσσιας οδού προς τον Ινδικό Ωκεανό. Στα Βαλκάνια το ενδιαφέρον τους είχε ατονήσει, καθώς η επιρροή του ρωσικού

παράγοντα προσωρινά είχε υποχωρήσει και η ελεύθερη ναυσιπλοΐα στα Στενά είχε εξασφαλιστεί. Οι Βρετανοί εξέφραζαν την προσήλωσή τους στην διατήρηση των βαλκανικών συνόρων, όπως αυτά διαμορφώθηκαν με τις μεταπολεμικές συνθήκες, δεν ήταν όμως διατεθειμένοι να αναλάβουν συμβατικές υποχρεώσεις έναντι των βαλκανικών χωρών για την προστασία τους. Την ίδια στάση είχαν και έναντι της Ελλάδας. Υποστήριζαν την εδαφική της ακεραιότητα, αλλά δεν αναλάμβαναν δεσμεύσεις για την προστασία των ελληνικών συνόρων. Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας ωστόσο δεν άφηνε ασυγκίνητο το Λονδίνο, που επιθυμούσε να διατηρήσει φιλικές σχέσεις με την Αθήνα. Καθώς οι Βρετανοί δεν επιθυμούσαν τη σύναψη κάποιου πολιτικού συμφώνου, το βάρος στις ελληνοβρετανικές σχέσεις δόθηκε στον οικονομικό τομέα. Σε όλη την διάρκεια του μεσοπολέμου οι Βρετανοί επένδυσαν σημαντικά κεφάλαια στην Ελλάδα στον βιομηχανικό κλάδο, στις επιχειρήσεις δημόσιας ωφέλειας και στα εγχειρίσματα έργα. Παράλληλα το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού χρέους της χώρας ήταν πληρωτέο σε ομόλογα που είχαν εκδοθεί στην Βρετανία (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2006, 365&371-372).

Η Ιταλία συγκαταλεγόταν στους νικητές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και η συμμετοχή της στον πόλεμο της απέφερε σημαντικά κέρδη. Προσάρτησε το νότιο Τυρόλο, την Τεργέστη και την χερσόνησο της Ίστριας (Cattaruzza, 2011, 67-71) και με την απόφαση της Πρεσβευτικής Διάσκεψης¹ για την ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα της Αλβανίας (Νοέμβριος 1921) πέτυχε να αναγνωριστεί το δικαίωμα επέμβασής της στην χώρα αυτή (Stebbins, 1939, 1617-1630). Οι ιταλικές φιλοδοξίες όμως ήταν μεγαλύτερες. Στην Ιταλία υπήρχε δυσαρέσκεια για την μη ικανοποιητική ρύθμιση των συνόρων της Λιβύης, για την παραχώρηση του σύνολου σχεδόν των Δαλματικών ακτών στο Βασίλειο των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων και για τη διανομή των γερμανικών αποικιών χωρίς να ληφθούν υπόψη τα ιταλικά συμφέροντα (Cattaruzza, 2011, 67-71, Λάσκαρις, 1954, 213).

Μετά την άνοδο του φασισμού στην εξουσία (Οκτώβριος 1922) η ιταλική δυσαρέσκεια εντάθηκε και η Ιταλία εξελίχθηκε σταδιακά σε αναθεωρητική Δύναμη. Ο Μουσολίνι αξιοποίησε σε ιδεολογικό και συμβολικό επίπεδο τις παραδόσεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας για τη θέση της Ρώμης ως *caput mundi* (κεφαλής του κόσμου) και επεδίωξε

---

¹ Διεθνές όργανο που ιδρύθηκε το 1920 με αρμοδιότητα την επίλυση των διαφορών που θα προέκυπταν από την εφαρμογή των συνθηκών της ειρήνης. Σε αυτό συμμετείχαν οι αντιπρόσωποι της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ιαπωνίας (ο αντιπρόσωπος των ΗΠΑ ήταν απλός παρατηρητής). Η Ελλάδα και η Αλβανία συμφώνησαν (Μάιος 1920) να αναθέσουν τον θέμα των ελληνοαλβανικών συνόρων στην κρίση της Πρεσβευτικής Διάσκεψης (Λάσκαρις, 1954, 160, Βερέμης, 1978a, 287-288).

να επεκτείνει την ιταλική παρουσία σε ολόκληρη τη Μεσόγειο (Παυλή, 2014, 31-32). Οι βλέψεις του Ιταλού δικτάτορα στράφηκαν αρχικά προς την Ανατολική Μεσόγειο, την Βαλκανική και τα παραδουνάβια κράτη, όπου ενθάρρυνε τον ουγγρικό και τον βουλγαρικό αναθεωρητισμό και ήλθε σε αντιπαράθεση με την Μικρή Αντάντ (Τσεχοσλοβακία, Ρουμανία, Βασίλειο των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων) και την Γαλλία που την υποστήριζε. Με την Γαλλία ειδικά η αντιπαλότητα επεκτεινόταν σε πολλά θέματα: στην ρύθμιση των συνόρων της Λιβύης, στην θέση των Ιταλών αποίκων στην γαλλική Τύνιδα, στην προνομιακή θέση της Γαλλίας στο Μαρόκο και στην παρουσία σε γαλλικό έδαφος πολλών Ιταλών αντιφασιστών, οι οποίοι έκαναν σφοδρή κριτική στο φασιστικό καθεστώς (Λάσκαρις, 1954, 212-215).

Στην αρχή ο Μουσολίνι επεδίωξε να διατηρήσει καλές σχέσεις με την Βρετανία. Η Ιταλία δεν είχε ακόμη ισχυρές ναυτικές δυνάμεις και χρειαζόταν την υποστήριξη της Βρετανίας στην αντιπαράθεσή της με την Γαλλία (Λάσκαρις, 1954, 216). Επιπλέον η συγκατάθεση της βρετανικής κυβέρνησης ήταν απαραίτητη για την απρόσκοπτη πρόσβαση της Ιταλίας στην χρηματοπιστωτική αγορά του Λονδίνου. Η Βρετανία από τη μεριά της έδειξε σε γενικές γραμμές ανοχή στις ιταλικές αξιώσεις στην Μεσόγειο και την Αφρική, υπό την προϋπόθεση ότι δεν ανέτρεπαν ουσιωδώς τον μεταπολεμικό συσχετισμό δυνάμεων. Η ανοχή στις ιταλικές διεκδικήσεις άλλωστε θεωρήθηκε το μικρό τίμημα που έπρεπε να καταβληθεί για τη συγκρότηση ενός ιταλοβρετανικού άξονα που θα αποτελούσε αντιστάθμισμα στην ισχυρή θέση της Γαλλίας στην ηπειρωτική Ευρώπη. Αυτή η αμοιβαία επωφελής συνεννόηση διευκολύνθηκε από την καλή προσωπική σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στον Μουσολίνι και τον Ώστεν Τσάμπερλαιν, τον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών, και επέφερε σύντομα απτά αποτελέσματα και για τις δύο χώρες. Η Βρετανία συναίνεσε (1924-1925) σε ευνοϊκές για την Ιταλία συνοριακές ρυθμίσεις στη Λιβύη και την ιταλική Σομαλία και η Ιταλία υποστήριξε τις βρετανικές θέσεις κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων που οδήγησαν στη Συνθήκη του Λοκάρνο² (Οκτώβριος 1925) (Rappas, 2015, 471). Η ιταλοβρετανική συνεννόηση στα Βαλκάνια (1925-1926) επεδίωκε την αποδυνάμωση της Μικρής Αντάντ, που τελούσε υπό γαλλική επιρροή, και αποσκοπούσε στη σύναψη ενός βαλκανικού Λοκάρνο (επίλυση των βαλκανικών διαφορών και αναγνώριση των βαλκανικών συνόρων από όλα τα βαλκανικά κράτη) με την Ιταλία σε ρόλο επιδιαιτητή και εγγυητή (Σφέτας, 2011, 103-104).

---

² Γαλλία, Γερμανία και Βέλγιο εγγυήθηκαν αμοιβαία τα μεταξύ τους σύνορα. Ιταλία και Βρετανία εγγυήθηκαν την τήρηση των συμφωνηθέντων (Λάσκαρις, 1954, 197-198).

Την περίοδο 1912-1922 ο ελληνοϊταλικός ανταγωνισμός στην Ανατολική Μεσόγειο προξένησε εντάσεις στις σχέσεις Ελλάδας – Ιταλίας. Η κατοχύρωση της ιταλικής κυριαρχίας στα Δωδεκάνησα (με τη συνθήκη της Λοζάνης) και η ιταλική κατάληψη της Κέρκυρας διατήρησαν την ένταση και το 1923. Στην συνέχεια όμως η ιταλική πολιτική έναντι της Ελλάδας συμμορφώθηκε – επισήμως τουλάχιστον – με το πνεύμα της ιταλοβρετανικής συνεννόησης και η Ρώμη επεδίωξε την πολιτική προσέγγιση με την Αθήνα. Στο πλαίσιο αυτό πρότεινε (1924) την σύναψη τριμερούς συμφώνου φιλίας ανάμεσα στην Ελλάδα, την Ιταλία και την Ισπανία, αλλά η πρόταση απορρίφθηκε από την Αθήνα, διότι θα δημιουργούσε περιπλοκές με την Γαλλία. Οι Ιταλοί ωστόσο συνέχισαν τις προσπάθειες προσέγγισης. Προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τις βρετανοτουρκικές προστριβές για το θέμα της Μοσούλης³ και σε ανεπίσημες συζητήσεις (1924-1925) βολιδοσκόπησαν την ελληνική πλευρά για την πιθανότητα μιας ελληνοϊταλικής συμμαχίας που θα στρεφόταν εναντίον της Τουρκίας (Klapisis, 2013, 294). Η ελληνική πλευρά όμως ήταν προσηλωμένη στη διατήρηση του status quo και – επιπλέον – αμφέβαλλε για την ειλικρίνεια των ιταλικών προθέσεων, καθώς οι μνήμες από την κατάληψη της Κέρκυρας ήταν ακόμη νωπές, η ιταλική διοίκηση στα Δωδεκάνησα εφάρμοζε πολιτική εξιταλισμού και οι Ιταλοί ασκούσαν ανθελληνική προπαγάνδα στην Κέρκυρα, την Ήπειρο και την Θεσσαλονίκη (Μπράβος, 2025, 26-33).

Επί δικτατορίας Πάγκαλου (Ιούνιος 1925 – Αύγουστος 1926) όμως η ελληνική πλευρά άλλαξε στάση⁴ και επεδίωξε την σύμπραξη με την Ιταλία εναντίον της Τουρκίας. Οι προσπάθειες ωστόσο δεν τελεσφόρησαν, καθώς οι Βρετανοί ήταν αντίθετοι στους ελληνοϊταλικούς σχεδιασμούς (Σπέντζος, 2019-2020, 206-211). Η αντιτουρκική διάθεση άλλωστε γρήγορα υποχώρησε, καθώς η διευθέτηση του θέματος της Μοσούλης μετέβαλε την ιταλική στάση έναντι της Τουρκίας και η ανατροπή του Πάγκαλου επανέφερε την ελληνική εξωτερική πολιτική στην υπεράσπιση του status quo. Οι Ιταλοί τότε πρότειναν τη σύναψη ενός τριμερούς (ελληνοϊταλοτουρκικού) συμφώνου, αλλά οι σχετικές διαπραγματεύσεις δεν απέφεραν καρπούς. Παρά τις αποτυχίες αυτές η πρόοδος που είχε συντελεστεί στις ελληνοϊταλικές σχέσεις ήταν σημαντική. Έτσι, όταν καλοκαίρι του 1928 ο Βενιζέλος έγινε πρωθυπουργός, οι συνθήκες για τη σύναψη μια πολιτικής συμφωνίας με την Ιταλία είχαν ωριμάσει (Klapisis, 2013, 296-297).

---

³ Βλέπε σελίδα 30.

⁴ Ο Πάγκαλος δεν είχε αποδεχθεί τη συνθήκη της Λοζάνης και είχε υιοθετήσει μια αναθεωρητική πολιτική έναντι της Τουρκίας (Βερέμης, 1978b, 294-296).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η περίοδος 1928-1932

1.1. Η πολιτική της «ίσης φιλίας» και η υπογραφή του ελληνοϊταλικού συμφώνου

Το καλοκαίρι του 1928 το πρόβλημα της εθνικής ασφάλειας της χώρας παρέμενε μεγάλο, καθώς οι δυσεπίλυτες διαφορές της Ελλάδας με τα γειτονικά βαλκανικά της κράτη αποτελούσαν πηγή διαρκούς ανησυχίας. Οι δύο Μεγάλες Δυνάμεις που παραδοσιακά διαδραμάτιζαν ενεργότερο ρόλο στις εξελίξεις της Ανατολικής Μεσογείου, η Βρετανία και η Γαλλία, δεν παρείχαν καμία ουσιαστική στήριξη στις ελληνικές θέσεις και αρκούνταν σε γενικόλογες διακηρύξεις περί διατήρησης του μεταπολεμικού status quo. Η Γαλλία έδειχνε την προτίμησή της στην Γιουγκοσλαβία και την Μικρή Αντάντ και η Βρετανία δεν επιθυμούσε να σπαταλήσει διπλωματικό κεφάλαιο για τις εξελίξεις στην Βαλκανική, εφ' όσον αυτές δεν απειλούσαν την ευρύτερη ευρωπαϊκή ισορροπία δυνάμεων (Καραμανλής, 1995, 52). Για την ανατροπή αυτού του αρνητικού για την Ελλάδα συσχετισμού ισχύος κρίθηκε απαραίτητη η συνδρομή της τρίτης Δύναμης που διεκδικούσε ενεργό ρόλο στην περιοχή, δηλαδή της Ιταλίας. Ο Βενιζέλος εκτιμούσε ότι η σύσφιξη των ελληνοϊταλικών δεσμών (με την υπογραφή ενός πολιτικού συμφώνου) θα ενίσχυε την διαπραγματευτική θέση της Ελλάδας έναντι των άλλων βαλκανικών κρατών, υπό την προϋπόθεση ότι οι στενοί δεσμοί με την Βρετανία και την Γαλλία θα παρέμεναν σταθεροί (Σβολόπουλος, 1978, 348). Άλλωστε η διατήρηση καλών σχέσεων και με τις τρεις ανταγωνιστικές δυνάμεις θα έδινε την δυνατότητα αποτελεσματικότερης εξισορρόπησης πιθανών πιέσεων εις βάρος της Ελλάδας εκ μέρους μιας μεμονωμένης δύναμης (Δαφνής, 2009, 468). Επιπλέον η πολιτική της «ίσης φιλίας» και των ίσων αποστάσεων (που προϋπέθετε την αποφυγή συμφώνων εξάρτησης από κάποια Μεγάλη Δύναμη) θα έδινε στην Ελλάδα το αναγκαίο περιθώριο ελιγμών, ώστε να αποφευχθεί η εμπλοκή της σε έναν νέο ευρωπαϊκό πόλεμο, από τον οποίο δεν θα είχε πολλά να κερδίσει, αντίθετα θα είχε πολλά να χάσει (Χατζηβασιλείου, 2005, 311).

Η ιταλική κυβέρνηση αρχικά αντιμετώπισε με επιφύλαξη την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο⁵, αφού οι μνήμες από την πρώτη περίοδο του βενιζελισμού (ένταση του ελληνοϊταλικού ανταγωνισμού και συμπαρατάξη της Ελλάδας με τον γαλλοβρετανικό άξονα)

---

⁵ Μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Ζαΐμη σχηματίστηκε κυβέρνηση Βενιζέλου (4 Ιουλίου 1928) που οδήγησε την χώρα σε εκλογές. Οι εκλογές διεξήχθησαν στις 19 Αυγούστου 1928 με πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα και οι Φιλελεύθεροι του Βενιζέλου κέρδισαν 178 έδρες από τις 250 (Δαφνής, 2009, 403 & 412-413).

ήταν ακόμη νωπές. Ο Βενιζέλος επιχείρησε να διασκεδάσει τις ιταλικές ανησυχίες, διαβεβαιώνοντας τον Ιταλό πρεσβευτή στην Αθήνα για τις φιλικές διαθέσεις της Ελλάδας και επιλέγοντας ως υπουργό Εξωτερικών τον Αλέξανδρο Καραπάνο που ήταν θιασώτης της ελληνοϊταλικής φιλίας (Καραμανλής, 1995, 49). Η στρατηγική επιλογή του Βενιζέλου για την σύσφιξη των ελληνοϊταλικών δεσμών άλλωστε παρουσιάστηκε δημόσια και κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Στην προεκλογική του ομιλία στη Θεσσαλονίκη (22 Ιουλίου 1928) ο Βενιζέλος, αναφερόμενος στις ελληνοϊταλικές σχέσεις, χαιρέτησε «μετ' ιδιαιτέρας χαράς την υπό των προκατόχων Κυβερνήσεων⁶ επιτευχθείσαν βελτίωσιν» και εξέφρασε την επιθυμία του να γίνουν οι σχέσεις αυτές «εξ ίσου στενάς και ειλικρινείς όσον και προς τας δύο Δυτικές Δυνάμεις, με τας οποίας πατροπαράδοτος είναι η φιλία μας». Πρότεινε ακόμα την επισημοποίηση αυτής της φιλίας «δια της υπογραφής συμφώνου, το οποίον, χωρίς να στρέφεται εναντίον ουδενός, θ' αποτελέση την εδραιάν βάσιν της στερεώσεως των φιλικών τούτων σχέσεων»⁷.

Η ιταλική πλευρά ανταποκρίθηκε στην πρόταση του Βενιζέλου (ένα πολιτικό σύμφωνο με την Ελλάδα εξυπηρετούσε τα ιταλικά σχέδια, γιατί θα περιόριζε την γιουγκοσλαβική και κατ' επέκταση την γαλλική επιρροή στην περιοχή) και – μετά τη νίκη του Βενιζέλου στις εκλογές του Αυγούστου – συντάχθηκε το κείμενο της ελληνοϊταλικής συμφωνίας. Παράλληλα ο Βενιζέλος προσπάθησε να διαλύσει τις υποψίες ότι η επικείμενη συνθήκη στρεφόταν εναντίον κάποιας τρίτης χώρας. Προανήγγειλε μάλιστα ότι μετά το ταξίδι του στη Ρώμη θα επισκεπτόταν διαδοχικά το Παρίσι, το Λονδίνο και το Βελιγράδι, προκειμένου να διευκρινίσει στους ξένους ηγέτες τις ελληνικές προθέσεις και να τους διαβεβαιώσει για τις

---

⁶ Σημαντικά βήματα για την προσέγγιση με την Ιταλία είχαν γίνει την περίοδο της «οικουμενικής» κυβέρνησης Ζαΐμη (1926-1928) Ο τότε Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, κατά τη διάρκεια των διαδοχικών επισκέψεών του στη Ρώμη είχε προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις για τη σύναψη ενός τριμερούς πολιτικού συμφώνου με την Ιταλία και την Τουρκία. Η ελληνική πλευρά μάλιστα ήλπιζε ότι η ιταλική διαμεσολάβηση θα διευκόλυνε τη διευθέτηση των εκκρεμοτήτων που είχαν προκύψει με την Τουρκία από την σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών. Ωστόσο Ελλάδα και Τουρκία δεν κατάφεραν να καταλήξουν σε έναν αμοιβαία αποδεκτό συμβιβασμό για τις μεταξύ τους διαφορές, οι διαπραγματεύσεις για το τριμερές σύμφωνο έληξαν άδοξα και η Ιταλία με την Τουρκία προχώρησαν μόνες τους στην υπογραφή διμερούς συμφώνου φιλίας (Μάιος 1928). Αν και η Ελλάδα βρέθηκε προς στιγμήν απομονωμένη, οι Ιταλοί διαβεβαίωναν ότι επιθυμούσαν την σύναψη αντίστοιχου συμφώνου και με την Ελλάδα. Έτσι, όταν το καλοκαίρι του 1928 έγινε πρωθυπουργός ο Ελευθέριος Βενιζέλος, το μεγαλύτερο μέρος της προεργασίας για την υπογραφή ενός ελληνοϊταλικού συμφώνου είχε ήδη ολοκληρωθεί (Klapisis, 2013, 296-297).

⁷ Εφ. *Μακεδονία*, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος προς τον ελληνικόν λαόν, το πρόγραμμα, το οποίο θα κάμη την Ελλάδα μας τελείως αγνώριστον, τα οικονομικά προβλήματα και η εξωτερική του πολιτική», 23 Ιουλίου 1928, σελ. 1.

φιλικές διαθέσεις της Ελλάδας. Στους Γιουγκοσλάβους ειδικά δήλωσε ότι η Ελλάδα με χαρά θα υπέγραφε παρόμοια ελληνογιουγκοσλαβική συνθήκη, μόλις τα δύο κράτη κατέληγαν σε μια ικανοποιητική συμφωνία για το ζήτημα της ελεύθερης ζώνης της Θεσσαλονίκης (Καραμανλής, 1995, 53-54). Ο Βενιζέλος ταξίδεψε στην Ρώμη και στις 23 Σεπτεμβρίου 1928 υπέγραψε με τον Μουσολίνι το ελληνοϊταλικό «Σύμφωνον φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού», το κείμενο του οποίου δημοσιεύτηκε στις ελληνικές εφημερίδες την επόμενη ημέρα. Το σύμφωνο αποτελούνταν από 28 άρθρα. Στο πρώτο άρθρο τα δύο μέρη δεσμεύονταν να παρέχουν την αμοιβαία υποστήριξή τους και την εγκάρδια συνεργασία τους, για να διατηρηθεί η τάξη πραγμάτων που καθιερώθηκε με τις Συνθήκες Ειρήνης και για να διασφαλιστεί ότι οι υποχρεώσεις που απορρέουν από τις συνθήκες αυτές γίνονται σεβαστές. Στο δεύτερο άρθρο οι συμβαλλόμενοι δεσμεύονταν ότι, εάν ο ένας από τους δύο δεχθεί απρόκλητη επίθεση από ένα ή από περισσότερα κράτη, ο άλλος συμβαλλόμενος θα παρέμενε ουδέτερος σε όλη τη διάρκεια της σύρραξης. Στο τρίτο άρθρο αναφερόταν ότι, αν η ασφάλεια και τα συμφέροντα τους ενός συμβαλλομένου μέρους απειλούνταν ως αποτέλεσμα εξωτερικής εισβολής, το άλλο συμβαλλόμενο μέρος αναλάμβανε «την υποχρέωσιν να παράσχη αυτώ την πολιτικήν και διπλωματικήν αυτού υποστήριξιν προς άρσιν των αιτιών των απειλών τούτων». Στο τέταρτο άρθρο προβλεπόταν ότι σε περίπτωση διεθνών περιπλοκών, τα δύο μέρη, εφ' όσον συμφωνούσαν ότι τα κοινά τους συμφέροντα απειλούνταν ή επρόκειτο να απειληθούν, θα συνεννοούνταν μεταξύ τους σχετικά με τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν για την προστασία των συμφερόντων τους. Στα άρθρα 5 έως 27 καθορίζονταν οι λεπτομέρειες της διαδικασίας της διαιτησίας και υπήρχε η πρόβλεψη για προσφυγή στο Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης (της Χάγης), εάν η απόφαση της Επιτροπής συνδιαλλαγής δεν γινόταν αποδεκτή. Τέλος στο άρθρο 28 οριζόταν ότι το σύμφωνο θα είχε πενταετή διάρκεια με δυνατότητα ανανέωσης της ισχύος του για άλλη μία πενταετία⁸.

Το κείμενο του Συμφώνου στην τελική του διατύπωση ήταν παρόμοιο με τα άλλα διμερή σύμφωνα της εποχής που αποσκοπούσαν στην επίλυση των διακρατικών διαφορών με ειρηνικά μέσα (Σβολόπουλος, 1978, 348). Το άρθρο 3 ωστόσο δέσμευε τις δύο χώρες στην συγκρότηση ενός κοινού πολιτικο-διπλωματικού μετώπου εναντίον οποιουδήποτε εισβολέα απειλούσε την ασφάλεια ή απλά τα συμφέροντα του ενός συμβαλλομένου και ερμηνεύτηκε

---

⁸ Εφ. *Έθνος*, «Ολόκληρον το κείμενον του ελληνοϊταλικού συμφώνου. Αι αμοιβαίαι υποχρεώσεις των δύο κρατών. Η διαδικασία της διαιτησίας επί των διαφορών», 24 Σεπτεμβρίου 1928, σελ. 7-8..

από πολλούς ως υποχρέωση της Ελλάδας να απαγορεύσει τη διέλευση πολεμικού υλικού από το έδαφός της προς την Γιουγκοσλαβία σε περίπτωση πολέμου με την Ιταλία (Δαφνής, 2009, 466-467). Η ερμηνεία αυτή ήταν εν μέρει μόνο ορθή, όπως φάνηκε στις συνομιλίες του Βενιζέλου με τον Γιουγκοσλάβο υπουργό Εξωτερικών Marincovich (τέλη Σεπτεμβρίου 1928) στο Παρίσι, όταν ο τελευταίος έθεσε το ζήτημα στον Έλληνα πρωθυπουργό. Ο Βενιζέλος εξήγησε ότι η Γιουγκοσλαβία, εφ' όσον δεν θα ήταν επιτιθέμενη, δεν θα είχε λόγο να ανησυχεί για το άρθρο 3, αν όμως ήταν επιτιθέμενη, η Ελλάδα ήταν ούτως ή άλλως υποχρεωμένη από την ΚΤΕ να απαγορεύσει τη μεταφορά πολεμικού υλικού από το έδαφός της. Όταν ο Marincovich αναρωτήθηκε ποια θα ήταν η στάση της Ελλάδας στην περίπτωση που – ελλείψει ομοφωνίας – η ΚΤΕ δεν κατέληγε σε απόφαση για το ποιος θα ήταν ο επιτιθέμενος, ο Βενιζέλος ξεκαθάρισε ότι Ελλάδα σε αυτήν την περίπτωση θα ήταν ελεύθερη να αποφασίσει και η απόφασή της θα ήταν ανάλογη με το καλό ή το κακό επίπεδο των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων. Με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα απέκτησε έναν ισχυρό μοχλό πίεσης στις διαπραγματεύσεις που επρόκειτο να ακολουθήσουν με τη Γιουγκοσλαβία (Καραμανλής, 1995, 60-61).

Στη διάρκεια των συνομιλιών που διεξήχθησαν κατά την υπογραφή του συμφώνου ο Βενιζέλος εξήγησε στο Μουσολίνι ότι η βασική αρχή της εξωτερικής του πολιτικής ήταν η ίση φιλία προς τις τρεις Μεγάλες ευρωπαϊκές Δυνάμεις και η αρχή αυτή προϋπέθετε τη σύναψη στενών ελληνοϊταλικών σχέσεων, αντίστοιχων των ελληνογαλλικών και των ελληνοβρετανικών. Ο Μουσολίνι εξέφρασε την επιθυμία για περαιτέρω σύσφιξη των ελληνοϊταλικών σχέσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να φτάσουν μέχρι τη σύναψη μιας διμερούς συμμαχίας, αλλά ο Βενιζέλος απέρριψε αυτή την ιδέα, καθώς θα παραβίαζε την αρχή της ίσης φιλίας προς τις Δυνάμεις και θα δημιουργούσε κρίση στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις (Σβολόπουλος, 1978, 348-349). Στο θέμα της Γιουγκοσλαβίας ο Βενιζέλος εξήγησε ότι ο σκοπός του ήταν η ελληνογιουγκοσλαβική προσέγγιση (κατά τη γνώμη του οι καλές ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις αποτελούσαν εγγύηση της ασφάλειας στην Βαλκανική) και ο Μουσολίνι απάντησε ότι για την ιταλική πλευρά η προσέγγιση αυτή ήταν επιθυμητή, υπό την προϋπόθεση όμως ότι επρόκειτο να «επιτευχθεί άνευ θυσίας τινός εκ μέρους της Ελλάδος εις τα κυριαρχικά αυτής δικαιώματα ή άλλα ουσιώδη συμφέροντα» και συμπλήρωσε ότι «οιαδήποτε επέκτασις της Γιουγκοσλαβίας προς το Αιγαίον και δη επί μειώσεως του ελληνικού παράγοντος είναι ασύμφορος δι' υμάς»⁹. Ο

---

⁹ Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη (στο εξής: ΙΑΑΜ), Αρχείο Ελ. Βενιζέλου (στο εξής: ΑΕΒ), φακ. 51, «Συνομιλίες μετά κ. Μουσολίνι της 23 Σεπτεμβρίου 1928», αρ. πρωτ. 173/6 4421, 23 Σεπτεμβρίου 1928.

Μουσολίνι μάλιστα δήλωσε διατεθειμένος να δώσει γραπτές εγγυήσεις στην Ελλάδα για την ασφάλεια της Θεσσαλονίκης «εις περίστασιν κατά την οποίαν η κυριαρχία η Ελληνική επί της Θεσσαλονίκης ήθελε κινδυνεύση από Σλαυϊκήν επιδρομήν», αλλά ο Βενιζέλος αρνήθηκε, φοβούμενος ότι οι εγγυήσεις αυτές θα ερμηνεύονταν από το Βελιγράδι και το Παρίσι ως ελληνοϊταλική στρατιωτική συμμαχία¹⁰.

Στις συνομιλίες το θέμα των Δωδεκανήσων¹¹ δεν διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο. Την επόμενη ημέρα της υπογραφής του συμφώνου (24 Σεπτεμβρίου) ο Βενιζέλος σε νέα του συνομιλία με τον Μουσολίνι αναφέρθηκε στην επιρροή που ασκούσαν στην ελληνική κοινή γνώμη οι 15.000 Δωδεκανήσιοι που ζούσαν στην Ελλάδα και αρκέστηκε να εκφράσει «την ευχήν όπως ιδία αυτής πρωτοβουλία η Ιταλική Διοίκησης ... άρη πάσαν αφορμήν παραπόνων ... και ... προστριβών, σημειουμένων ιδία εν τω κεφαλαίω των σχολικών και εκκλησιαστικών συνθηκών, υφ' ας συνήθισε να ζή ο πληθυσμός δυνάμει του από πολλού ισχύοντος προνομιακού καθεστώτος». Το αποτέλεσμα της συνομιλίας αυτής ήταν να λάβει η ελληνική πλευρά διαβεβαιώσεις ότι θα καταβληθεί κάθε προσπάθεια «όπως πάσα αφορμή παραπόνων αρθή»¹². Ο Βενιζέλος προσέγγιζε το Δωδεκανησιακό ζήτημα στο ευρύτερο πλαίσιο της επιδιωκόμενης σύσφιξης των σχέσεων με την Ιταλία, αντιλαμβανόταν ότι η ελληνοϊταλική προσέγγιση προϋπέθετε την ανοχή της Αθήνας στις ενέργειες της ιταλικής διοίκησης στα Δωδεκάνησα και ήλπιζε ότι η βελτίωση των ελληνοϊταλικών σχέσεων θα ήταν επωφελής και για τους Δωδεκανήσιους. Η δυσaráσκεια¹³ της κοινής γνώμης όμως, όταν

---

¹⁰ ΙΑΑΜ, ΑΕΒ, φακ. 306, Πρακτικό συνεδρίασης των αρχηγών των πολιτικών κομμάτων και του Υπουργού Εξωτερικών με θέμα το Βαλκανικό Σύμφωνο, αρ. πρωτ. 161, 28 Φεβρουαρίου 1934.

¹¹ Οι Ιταλοί απέδιδαν μεγάλη σημασία στα Δωδεκάνησα. Τα νησιά διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην προσπάθειά τους να ελέγξουν την Ανατολική Μεσόγειο και από τις ιταλικές βάσεις στην Ρόδο και στη Λέρο η ιταλική αεροπορία και ο στόλος μπορούσαν να επιτηρούν τις βρετανικές βάσεις στην Κύπρο, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο. Επιπλέον τα νησιά αποτελούσαν σημαντικό κόμβο, για να κυριαρχήσει το ιταλικό εμπόριο στις μεγάλες αγορές της Εγγύς και της Μέσης Ανατολής. Γι' αυτό και από τα πρώτα χρόνια του φασιστικού καθεστώτος ιδρύθηκαν στα νησιά υποκαταστήματα ιταλικών τραπεζών και μεγάλων εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων (Λάσκαρις, 1954, 216). Το πρόβλημα για την ελληνική πλευρά ήταν η πολιτική εξιταλισμού που ακολουθούσε το φασιστικό καθεστώς. Λάμβανε οικονομικά και φορολογικά μέτρα, για να εξαθλιώσει το ελληνικό στοιχείο των νησιών και να το εξαναγκάσει σε μετανάστευση, προσπαθούσε να ελέγξει την εκπαίδευση και την Εκκλησία, ώστε να αποδυναμώσει την ελληνική εθνική ταυτότητα και να προπαγανδίσει την ιταλική, και έφερνε Ιταλούς εποίκους (Λουκάτος, 1978, 464).

¹² ΙΑΑΜ, ΑΕΒ, φακ. 51, «Συνομιλία μετά κ.Μουσολίνι της 24ης Σεπτεμβρίου 1928», αρ. πρωτ. 173/7 4422, 24 Σεπτεμβρίου 1928.

¹³ Την εποχή εκείνη ο αντιβενιζελικός (κυρίως) τύπος έκανε λόγο για συστηματικό εξιταλισμό των Δωδεκανήσων. Τα σχετικά δημοσιεύματα ανέφεραν χαρακτηριστικά ότι οι Ιταλοί «επιτρέπουν εις τους

έγινε αντιληπτό ότι στο ελληνοϊταλικό σύμφωνο δεν υπήρχε καμιά αναφορά στα Δωδεκάνησα, ανάγκασε τον Βενιζέλο να αποσαφηνίσει δημόσια τη θέση του: «δια την Δωδεκάνησον» έγραψε ο Έλληνας πρωθυπουργός «το μόνον που έκαμα ήτο η υπογραφή του συμφώνου, ήτις, θέτουσα τας ελληνοϊταλικάς σχέσεις επί βάσεως σταθεράς φιλίας, δεν δύναται παρά να έχη ευτυχή αντίκτυπον επί των σχέσεων της ιταλικής διοικήσεως προς τους Δωδεκανησίους. Προσέθηκα όμως ότι το Δωδεκανησιακόν ζήτημα δεν υφίσταται μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας, όπως δεν υφίσταται Κυπριακόν ζήτημα μεταξύ Ελλάδος και Μεγάλης Βρετανίας. Όπως δε η Κύπρος δεν ημπόδισεν επί ήμισυν ήδη αιώνα, αφ' ότου κατέχεται υπό της Μεγάλης Βρετανίας, αρίστας προς την τελευταίαν ταύτην σχέσεις της Ελλάδος, δεν δύναται και δεν πρέπει και η Δωδεκάνησος να εμποδίσει την ανάπτυξιν και εμπέδωσιν σχέσεων φιλίας και εμπιστοσύνης μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας»¹⁴.

1.2. Η σημασία του ελληνοϊταλικού συμφώνου και οι σχέσεις με την Ιταλία και την Βρετανία μετά την υπογραφή του

Η εξωτερική πολιτική που εγκαινίασε τότε ο Βενιζέλος, προτού αποφέρει απτά αποτελέσματα στις σχέσεις της Ελλάδας με τα γειτονικά βαλκανικά κράτη, θα έπρεπε να γίνει πρώτα αποδεκτή από την Γαλλία και την Βρετανία. Με άλλα λόγια ο Βενιζέλος θα έπρεπε πρώτα να πείσει τις δύο Δυνάμεις ότι η πολιτική της ίσης φιλίας δεν σηματοδοτούσε στροφή της Ελλάδας προς τον αναθεωρητισμό, αλλά αντίθετα συνιστούσε ένα είδος ενεργητικής πολιτικής που διασφάλιζε με αποτελεσματικότερο τρόπο το μεταπολεμικό status

---

εντοπίους να απέρχονται εις το εξωτερικόν. Αλλά κατόπιν δια να επανέλθουν παρεμβάλλουν μεγίστας δυσκολίας. Τοιουτοτρόπως αναγκάζουν πολλούς να εκπατρίζονται. Προσπαθούν να ελαττώσουν τον ελληνικόν πληθυσμόν δια να δημιουργηθή τόπος δια τους Ιταλούς μετανάστας» και προσέθεταν ότι «ιδρύθησαν ιταλικοί συννοικισμοί από ιταλικάς οικογενείας μεταφερθείσας από την Σαρδηνίαν, την Σικελίαν, την Καλαβρίαν και την Απουλίαν» (Εφ. *Εμπρός*, «Πώς ο Μπενίτο Μουσσολίνι εξιταλίζει τα Δωδεκάνησα. Η συστηματική εγκατάστασις Ιταλών μεταναστών», 1 Σεπτεμβρίου 1928, σελ. 1). Άλλα δημοσιεύματα στηλίτευαν την κατάργηση των παλαιών προνομίων που είχαν οι Δωδεκανήσιοι στην τοπική αυτοδιοίκηση, στην εκκλησιαστική ελευθερία, στον έλεγχο της εκπαίδευσης κ.λπ. (Εφ. *Εμπρός*, «Η Ιταλία και τα Δωδεκάνησα. Τι είχαν υποσχεθή οι Άγγλοι και τι ισχυρίζονται σήμερα οι Ιταλοί», 13 Σεπτεμβρίου 1928, σελ. 1), ενώ στις επιστολές τους οι οργανώσεις Δωδεκανησίων της Ελλάδας (όπως η Δωδεκανησιακή Νεολαία Αθηνών) αναρωτιούνταν με πικρία για την αξία του ελληνοϊταλικού συμφώνου «εφ' όσον οι Έλληνες Δωδεκανήσιοι υποβάλλονται εις ανήκουστα μαρτύρια δια ν' απαρνηθώσι την ελληνικήν των συνείδησιν» (Εφ. *Εσπερινή*, «Οι υπόδουλοι Δωδεκανήσιοι δια το υπογραφόμενον σύμφωνον. Έκκλησις της Δωδεκανησιακής Νεολαίας», 22 Σεπτεμβρίου 1928, σελ. 7).

¹⁴ Εφ. *Εμπρός*, «Τι ακριβώς είπε δια τα Δωδεκάνησα ο κ. Βενιζέλος», 27 Σεπτεμβρίου 1928, σελ. 6.

quo στα Βαλκάνια. Η Γαλλία ιδίως, που αντιμετώπιζε με καχυποψία κάθε ιταλική ενέργεια στα Βαλκάνια, θα μπορούσε να αντιταχθεί στο ελληνοϊταλικό σύμφωνο, να οδηγήσει τις ελληνογαλλικές σχέσεις σε κρίση και να υπονομεύσει την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου εν τη γενέσει της. Γι' αυτόν το λόγο το ταξίδι του Βενιζέλου στο Παρίσι (26-29 Σεπτεμβρίου) ήταν ιδιαίτερα κρίσιμο (Σβολόπουλος, 1978, 349-350).

Ο Βενιζέλος, που είχε φροντίσει να γνωστοποιήσει από πριν το περιεχόμενο του ελληνοϊταλικού συμφώνου στους Γάλλους και τους Βρετανούς, στις συζητήσεις του με τους Γάλλους ιθύνοντες διαβεβαίωσε ότι οι διαθέσεις της Ελλάδας ήταν φιλικές και ότι η ελληνοϊταλική συμφωνία δεν στρεφόταν εναντίον τρίτης δύναμης, αλλά αποσκοπούσε στη διατήρηση της ειρήνης. Εξήγησε ότι οι γιουγκοσλαβικές αξιώσεις έναντι της Ελλάδας στο θέμα της Θεσσαλονίκης ήταν υπερβολικές και ότι θα επισκεπτόταν το Βελιγράδι, αποφασισμένος να επιλύσει την εκκρεμότητα και να υπογράψει και με τη Γιουγκοσλαβία σύμφωνο αντίστοιχο με το ελληνοϊταλικό. Δήλωσε ωστόσο ότι, αν οι Γιουγκοσλάβοι επέμεναν στις παράλογες απαιτήσεις τους, η Ελλάδα θα αναγκαζόταν να ζητήσει την υποστήριξη της Ιταλίας. «Μολονότι» είπε ο Βενιζέλος «απεχθάνομαι την ιδέα αυτήν, να γίνω δηλαδή σύμμαχος μιας Μεγάλης Δυνάμεως, ... προκειμένου να εκτεθώ εις τον κίνδυνον να με μεταχειρισθή η Γιουγκοσλαβία ως προστατευόμενον, θα προτιμήσω να είμαι προστατευόμενος μιας Μεγάλης Δυνάμεως». Μετά από αυτήν τη συζήτηση οι Γάλλοι μετέφεραν στον Βενιζέλο ότι οι Γιουγκοσλάβοι ήταν πρόθυμοι να παραιτηθούν από κάθε αξίωση συγκυριαρχίας στην ζώνη της Θεσσαλονίκης, αν η Ελλάδα αποδεχόταν να ανανεωθεί η ελληνοσερβική συμμαχία του 1913. Ο Βενιζέλος όμως απέρριψε αυτή την ιδέα, καθώς μια τέτοια συμμαχία θα ήταν ασυμβίβαστη με το ελληνοϊταλικό σύμφωνο¹⁵. Έτσι οι Γάλλοι, μπροστά στον κίνδυνο να εξωθηθεί η Ελλάδα σε ακόμη στενότερη σχέση με την Ιταλία, αποδέχτηκαν τις ελληνικές επιλογές και ενεργοποιήθηκαν για μια ισορροπημένη επίλυση των ελληνογιουγκοσλαβικών διαφορών.

Ακολούθησε το ταξίδι στο Λονδίνο (30 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου), στο οποίο ο Βενιζέλος είχε ευκολότερο έργο, καθώς η Βρετανία διατηρούσε καλές σχέσεις τόσο με την Ελλάδα όσο και με την Ιταλία. Οι Βρετανοί αντιμετώπισαν ευνοϊκά την ελληνοϊταλική προσέγγιση, καθώς η επιδίωξή τους ήταν η διατήρηση του status quo και με το ελληνοϊταλικό σύμφωνο τα δύο συμβαλλόμενα μέρη δεσμεύονταν να το διατηρήσουν. Επιπλέον το Λονδίνο εκτίμησε ότι η σύσφιξη των ελληνοϊταλικών δεσμών δεν αποτελούσε απειλή για τα βρετανικά

---

¹⁵ ΙΑΑΜ, ΑΕΒ, φακ. 306, Πρακτικό συνεδρίασης των αρχηγών των πολιτικών κομμάτων και του Υπουργού Εξωτερικών με θέμα το Βαλκανικό Σύμφωνο, αρ. πρωτ. 161, 28 Φεβρουαρίου 1934, σελ. 13-14.

συμφέροντα στην Ανατολική Μεσόγειο και πείστηκε ότι η νέα ελληνική εξωτερική πολιτική θα διευκόλυνε την επίλυση των ενδοβαλκανικών διαφορών και δεν θα τις ενέτεινε Έτσι ο Βενιζέλος απέσπασε την βρετανική αποδοχή στην πολιτική του χωρίς περιπλοκές (Καραμανλής, 1995, 61-63). Η ελληνοβρετανική συνεννόηση που επιτεύχθηκε στο θέμα αυτό αποτυπώθηκε στα δημοσιεύματα του λονδρέζικου τύπου, ο οποίος εξέφραζε την βεβαιότητά του ότι ο Βενιζέλος «θα επιτύχη ασφαλώς κατά την εκ Βελιγραδίου διέλευσίν του να θέση τας γενικάς γραμμάς διά την λύσιν των εκκρεμών ζητημάτων και την σύναψιν συμφώνου φιλίας μετά της Σερβίας» και υποστήριζε με θέρμη την προσπάθειά του Έλληνα πρωθυπουργού «να επιληφθή ... της εξασφάλισεως της γενικής ειρήνης και καλής συνεννοήσεως των Βαλκανικών κρατών»¹⁶. Την ίδια στιγμή ο βενιζελικός τύπος διαβεβαίωνε το αναγνωστικό κοινό του ότι «αι υπεύθυνοι Αγγλικάι απόψεις επί της γενικής και Βαλκανικής ειρήνης συμπίπτουν απολύτως με το εξωτερικόν πρόγραμμα του κ. Βενιζέλου. Είναι χαρακτηριστικόν επίσης, ότι εις τους Φιλελεύθερους και Εργατικούς κύκλους της Αγγλίας ενεποίησε ζωηράν εντύπωσιν και τονίζεται υποδειγματικώς η μέθοδος της φανεράς φιλειρηνικής διπλωματίας εγκαινιασθείσης υπό του κ.Βενιζέλου»¹⁷.

Σε μια τελική αποτίμηση το ελληνοϊταλικό σύμφωνο αποτελούσε σημαντική επιτυχία και για τους δύο συμβαλλόμενους. Η Ιταλία απέτρεπε το ενδεχόμενο της ελληνικής υποχώρησης στο θέμα των γιουγκοσλαβικών αξιώσεων επί της Θεσσαλονίκης (όπως συνέβη το 1926), κρατούσε την Ελλάδα σε απόσταση από την Μικρή Αντάντ, που τελούσε υπό την επιρροή της Γαλλίας, και ενέτεινε την απομόνωση της Γιουγκοσλαβίας στα Βαλκάνια. Επιπλέον αναγνωριζόταν από την Ελλάδα ως η τρίτη Μεγάλη Δύναμη της περιοχής και εξασφάλιζε την ανοχή της ελληνικής κυβέρνησης στους χειρισμούς της στα Δωδεκάνησα. Η Ελλάδα από τη μεριά της πετύχαινε την άρση της διπλωματικής της απομόνωσης, έβρισκε μοχλό πίεσης για να γίνει η Γιουγκοσλαβία πιο διαλλακτική, ανάγκαζε τη Γαλλία να τηρήσει μια ισορροπημένη στάση στις ελληνογιουγκοσλαβικές διαφορές, εξασφάλιζε εκ νέου την ιταλική διαμεσολάβηση στις διαπραγματεύσεις με την Τουρκία και αναδεικνυόταν τελικά σε ενεργό παράγοντα διατήρησης του μεταπολεμικού status quo στην Βαλκανική. Πράγματι η νέα δυναμική που απέκτησε η ελληνική εξωτερική πολιτική αποτυπώθηκε στη διευθέτηση των διαφορών και στην υπογραφή συμφώνων φιλίας με την Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία. Η Γιουγκοσλαβία υποχώρησε στο θέμα της Θεσσαλονίκης, αναγνώρισε την ελληνική κυριαρχία στην «σερβική» ζώνη και υπέγραψε με την Ελλάδα Σύμφωνο φιλίας,

---

¹⁶ Εφ. *Μακεδονία*, «Οι “Τάμις” απασχολούμενοι με την εμφάνισιν του Βενιζέλου», 3 Οκτωβρίου 1928, σελ. 6.

¹⁷ Εφ. *Μακεδονία*, «Τα αγγλικά κόμματα και η φανερά διπλωματία του Βενιζέλου», 3 Οκτωβρίου 1928, σελ. 6.

συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού (27 Μαρτίου 1929). Αντιστοίχως η Τουρκία, μετά την επίλυση των οικονομικών ζητημάτων που είχαν προκύψει από τη σύμβαση της ανταλλαγής πληθυσμών, υπέγραψε με την Ελλάδα Σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας (30 Οκτωβρίου 1930), που συνοδευόταν από μια εμπορική σύμβαση και από πρωτόκολλο για την πρόληψη του ανταγωνισμού στους ναυτικούς εξοπλισμούς (Σβολόπουλος, 1978, 353-355, Δαφνής, 2009, 471-484).

Η ελληνοϊταλική προσέγγιση ωστόσο είχε φτάσει στα όρια της και παρά τα αμοιβαία οφέλη της δεν θα μπορούσε να εξελιχθεί σε συμμαχία. Η αιτία δεν ήταν μόνο η πολιτική της ίσης φιλίας (και των ίσων αποστάσεων) προς τις Μεγάλες Δυνάμεις που είχε υιοθετήσει ο Βενιζέλος. Βασική αιτία επίσης ήταν ο ριζικά διαφορετικός τρόπος με τον οποίο Αθήνα και Ρώμη αντιμετώπιζαν τον μεταπολεμικό κόσμο. Η Ελλάδα υποστήριζε το status quo που διαμορφώθηκε με τις συνθήκες Ειρήνης στο τέλος του πολέμου και η υποστήριξη αυτή αφορούσε τόσο τη διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος όσο και τις προσπάθειες προώθησης της διεθνούς ειρήνης και συνεργασίας με την ίδρυση της ΚΤΕ και τις πρωτοβουλίες για τον αφοπλισμό. Η Ιταλία αντίθετα είχε εξελιχθεί σε μια αναθεωρητική δύναμη που επεδίωκε την επιλεκτική αλλαγή αυτού του status quo και αναζητούσε συμμάχους, για να προωθήσει τα ανατρεπτικά της σχέδια. Καθώς οι στόχοι της Αθήνας και της Ρώμης ήταν εκ διαμέτρου αντίθετοι, η σύναψη μιας ελληνοϊταλικής συμμαχίας ήταν αδύνατη. Επιπλέον η προοπτική αυτή υπονομεύτηκε από την σχέση που προοδευτικά αναπτύχθηκε ανάμεσα στην Ιταλία και τη Βουλγαρία. Οι Ιταλοί στήριζαν τον βουλγαρικό αναθεωρητισμό, καθώς εξυπηρετούσε τα σχέδιά τους για την αποδυνάμωση της Γιουγκοσλαβίας, οι Βούλγαροι όμως είχαν αξιώσεις και εις βάρος της Ελλάδας, διεκδικώντας έξοδο στο Αιγαίο. Για όλους αυτούς τους λόγους μια ελληνοϊταλική συμμαχία θα ήταν αδύνατο να επιτευχθεί (Klapisis, 2013, 298).

Το κλίμα ύφεσης που υπήρχε στην Ευρώπη, οι καλές ιταλοβρετανικές σχέσεις και η πολιτική της «ίσης φιλίας» του Βενιζέλου επέτρεψαν σε όλη την τετραετία 1928-1932 να διατηρηθούν οι ελληνοϊταλικές σχέσεις σε καλό επίπεδο και να μην δοκιμαστούν από κάποια ένταση. Ο Βενιζέλος μάλιστα ισχυρίστηκε λίγα χρόνια αργότερα (1934) ότι η ιταλική πλευρά παρείχε, όποτε χρειάστηκε, την διπλωματική της στήριξη στην Ελλάδα¹⁸. Η ελληνική κοινή γνώμη όμως δεν έτρεφε συμπάθεια για την φασιστική Ιταλία, κυρίως λόγω των καταπιεστικών μέτρων της ιταλικής διοίκησης στα Δωδεκάνησα (Μπράβος, 2025, 61). Επιπλέον η Αθήνα αντιμετώπισε με καχυποψία την σύσφιξη των ιταλοβουλγαρικών σχέσεων που

---

¹⁸ ΙΑΑΜ, ΑΕΒ, φακ. 306, Πρακτικό συνεδρίασης των αρχηγών των πολιτικών κομμάτων και του Υπουργού Εξωτερικών με θέμα το Βαλκανικό Σύμφωνο, αρ. πρωτ. 161, 28 Φεβρουαρίου 1934, σελ. 2.

επισημοποιήθηκε με τον γάμο (φθινόπωρο 1930) του Μπόρις Γ', του Βούλγαρου βασιλιά, με την Τζιοβάννα της Σαβοΐας, την κόρη του Ιταλού βασιλιά Βίκτωρα Εμμανουήλ Γ' (Klapisis, 2013, 298). Από την άλλη μεριά η Ιταλία θορυβήθηκε από την διοργάνωση της Α' Βαλκανικής Διάσκεψης¹⁹ στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1930 (και από τις άλλες τρεις που ακολούθησαν). Οι Ιταλοί φοβήθηκαν μήπως οι Βαλκανικές Διασκέψεις καταλήξουν σε κάποια μορφή βαλκανικής πολιτικής συνεργασίας με αντιιταλικό προσανατολισμό (Χριστοδούλου, 2011, 36).

Οι σχέσεις με την Βρετανία εξακολουθούσαν να είναι πολύ σημαντικές για την Ελλάδα και την τετραετία 1928-1932 οι σχέσεις αυτές διατηρήθηκαν σε πολύ καλό επίπεδο. Αν και η Ελλάδα δεν είχε για την Βρετανία την σημασία που είχε στο παρελθόν, η συμφωνία των δύο χωρών στη διατήρηση του μεταπολεμικού status quo, η ενεργητική διπλωματία του Βενιζέλου που οδηγούσε στην επίλυση των ενδοβαλκανικών διαφορών, η ελεύθερη χρήση των ελληνικών λιμανιών από τον βρετανικό στόλο και η οικονομική διείσδυση του βρετανικού παράγοντα στην Ελλάδα επέτρεψαν τη διατήρηση στενών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής ο Βενιζέλος φρόντιζε να κρατά ενημέρους τους Βρετανούς για τις πρωτοβουλίες του και στα προβλήματα που προέκυπταν από τη δραστηριότητα βρετανικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα (για τις οποίες το Λονδίνο έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον) ο Βενιζέλος συνήθως υιοθετούσε μια συμβιβαστική λύση, που δεν έθιγε στην ουσία τους τα βρετανικά συμφέροντα (π.χ. στην υπόθεση της εταιρείας Power and Traction²⁰). Επιπλέον ο Βενιζέλος απέφευγε να εγείρει ζητήματα που θα μπορούσαν να προξενήσουν την ενόχληση των Βρετανών. Κατά την επίσκεψή του στο Λονδίνο (Οκτώβριος 1928) δεν ζήτησε την επαναδιαπραγμάτευση της συμφωνίας για το πολεμικό χρέος της Ελλάδας²¹ και δεν διατύπωσε καμία αξίωση για την Κύπρο. Αντίθετα υποστήριξε ότι το

---

¹⁹ Η ιδέα για τη διοργάνωση Βαλκανικής Διάσκεψης ήταν σύμφωνη με το πνεύμα της εποχής, που το διαμόρφωναν το γαλλοαμερικανικό σύμφωνο Μπριάν - Κέλλογκ (1928) – με το οποίο καταδικαζόταν ο πόλεμος ως μέσο άσκησης εθνικής πολιτικής – και η πρόταση του Γάλλου προέδρου Μπριάν (1930) για μια Ενωμένη Ευρώπη. Διοργανώθηκαν συνολικά 4 Βαλκανικές Διασκέψεις (1930 – 1933) στις οποίες συμμετείχαν αντιπρόσωποι και από τα έξι βαλκανικά κράτη (Ελλάδα, Τουρκία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Γιουγκοσλαβία, Αλβανία). Στις εργασίες συζητήθηκαν θέματα οικονομικής και επιστημονικής συνεργασίας, αλλά και θέματα πολιτικής φύσεως, όπως αυτό της ανάληψης αμοιβαίων δεσμεύσεων για την διασφάλιση των συνόρων στα Βαλκάνια (Σφέτας, 2011, 105-106).

²⁰ Βλέπε σελίδα 35.

²¹ Η κυβέρνηση Ζαΐμη (1926-1928) είχε παραιτηθεί από το υπόλοιπο των συμμαχικών πιστώσεων που προέβλεπε η συμφωνία του Φεβρουαρίου του 1918 και είχε αναγνωρίσει οφειλές από πολεμικά χρέη προς την Βρετανία, την Γαλλία και τις ΗΠΑ αξίας πολλών εκατομμυρίων λιρών. Το αντάλλαγμα για την Ελλάδα ήταν η

Κυπριακό ζήτημα ήταν υπόθεση που αφορούσε τους Κύπριους και την βρετανική κυβέρνηση (Καραμανλής, 1995, 61-63&161-163). Παρέμεινε μάλιστα σταθερός στην θέση του αυτή σε όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησής του. Ως εκ τούτου αποδοκίμασε την Κυπριακή εξέγερση του 1931 («Οκτωβριανά») και ανακάλεσε τον γενικό πρόξενο στην Λευκωσία, τον Αλέξη Κύρου, ο οποίος φαίνεται ότι είχε ενθαρρύνει την εξέγερση, παρά τις οδηγίες της ελληνικής κυβέρνησης για το αντίθετο (Χατζηβασιλείου, 2005, 324).

Στις δηλώσεις του στον ελληνικό τύπο (23 Οκτωβρίου 1931) ο Βενιζέλος επανέλαβε την πάγια θέση του ότι δεν υφίστατο Κυπριακό ζήτημα μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της βρετανικής αλλά μεταξύ της βρετανικής και των Κύπριων και χαρακτήρισε τα γεγονότα στην Κύπρο «εγκληματικά παρεκτροπαί», τις οποίες δεν μπορούσε παρά να καταδικάσει. Υποστήριξε επίσης ότι «κανείς λογικός άνθρωπος δεν μπορεί να φαντασθή ότι δια τοιούτων παρεκτροπών μπορεί να εξαναγκασθή η Μεγάλη Βρετανία να πραγματοποιήσει τους εθνικούς πόθους των Ελλήνων της Κύπρου». Αντίστοιχες δηλώσεις έκανε και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, που ήταν αντιπρόεδρος της ελληνικής κυβέρνησης και υπουργός Εξωτερικών (1929-1932) ²². Η στάση της ελληνικής κυβέρνησης ικανοποίησε τους Βρετανούς. Έτσι – και παρά το γεγονός ότι οι ελληνικές εφημερίδες κατακεραύνωναν την βρετανική αποικιακή διοίκηση στην Κύπρο²³ και η ελληνική κοινή γνώμη εκδήλωνε με πολλούς τρόπους την συμπαράστασή της στον αγώνα του κυπριακού λαού – τα γεγονότα του 1931 δεν κλόνισαν τις ελληνοβρετανικές σχέσεις (Δαφνής, 2009, 494-497).

συγκατάθεση των τριών Δυνάμεων στη σύναψη ενός νέου μεγάλου δανείου για την Ελλάδα ύψους 9.000.000 λιρών με την εγγύηση της ΚΤΕ. Πράγματι μετά την υπογραφή του σχετικού πρωτοκόλλου στην Γενεύη, η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στις αρχές του 1928 στην έκδοση του νέου δανείου στο Λονδίνο με αναδόχους τον βρετανικό Οίκο Hambro's και δύο αμερικανικές τράπεζες (Δαφνής, 2009, 385 – 387).

²² Εφ. *Ακρόπολις*, «Αι χθεσιναί εκπληκτικά δηλώσεις του κ. πρωθυπουργού. Θεωρεί το κυπριακόν κίνημα ως εγκληματικήν παρεκτροπή», 24 Οκτωβρίου 1931, σελ. 8.

²³ Ο Βενιζέλος είχε συστήσει στον ελληνικό τύπο «να καυτηριάση τας παρεκτροπάς αυτάς, από τας οποίας κανέν καλόν δεν μπορεί να προέλθη», αλλά οι παραινήσεις του, όπως ήταν αναμενόμενο, δεν εισακούστηκαν. Ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα, Ramsay, ενημέρωνε το Λονδίνο ότι οι εφημερίδες σχεδόν ομόφωνα επικροτούσαν το ενωτικό κίνημα και παρατηρούσε ότι τα άρθρα τους ήταν ένα παράξενο μείγμα κολακείας και προσβολής, σε μια προσπάθεια συνδυασμού της ενωτικής προπαγάνδας με την παραδοσιακή φιλία προς την Βρετανία. Η δημόσια καταδίκη πάντως της κυπριακής εξέγερσης από τον Βενιζέλο έδωσε την ευκαιρία στον αντιβενιζελικό τύπο να χρησιμοποιήσει βαρύτατους χαρακτηρισμούς εναντίον του. Η *Πρωία*, για παράδειγμα, καυτηρίαζε ότι ο Βενιζέλος μίλησε «ως υπάλληλος της Μεγάλης Βρετανίας, ως προστάτης της βρετανικής επί της νήσου κατοχής, ως κήρυξ της δουλοφρονης ιδέας της υπακοής εις τους ισχυροτέρους δυνάστας» (Παπαγεωργίου, 2014, 362-363).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η περίοδος 1933-1936

2.1. Η νέα εξωτερική πολιτική και το Βαλκανικό Σύμφωνο

Η πτώχευση της Ελλάδας (Μάιος 1932) οδήγησε σε μια περίοδο πολιτικής αστάθειας. Η κυβέρνηση Βενιζέλου παραιτήθηκε και το αμφίρροπο αποτέλεσμα των εκλογών του Σεπτεμβρίου (1932) οδήγησε στον σχηματισμό βραχύβιων κυβερνήσεων (πρώτα του Παναγή Τσαλδάρη και ύστερα του Βενιζέλου). Οι νέες εκλογές όμως του Μαρτίου (1933) έδωσαν την δυνατότητα να σχηματιστεί σταθερή αντιβενιζελική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Τσαλδάρη και υπουργό Εξωτερικών τον Δημήτρη Μάξιμο (Οικονόμου, 1978, 318-323). Η νέα κυβέρνηση βρέθηκε μπροστά σε σημαντική επιδείνωση του ευρωπαϊκού κλίματος που προκλήθηκε από την άνοδο του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία (διορίστηκε καγκελάριος τον Ιανουάριο του 1933) και από την απόσυρση της Γερμανίας από την ΚΤΕ και από την συνδιάσκεψη του αφοπλισμού (Οκτώβριος 1933). Η ενίσχυση του αναθεωρητικού κλίματος στην Ευρώπη επηρέασε και τη στάση της Ιταλίας έναντι της Ελλάδας. Ιταλική προπαγανδιστική δραστηριότητα εκδηλώθηκε στην Πάτρα και σημειώθηκαν εντάσεις ανάμεσα στις ελληνικές αρχές και σε μέλη της ιταλικής παροικίας της Κέρκυρας. Ελληνικά δημοσιεύματα έκαναν λόγο για βλέψεις του Μουσολίνι στη Θεσσαλονίκη, ενώ τον Αύγουστο του 1933 οι Ιταλοί έθεσαν ζήτημα κυριότητας για αρκετά μικρά νησιά μεταξύ των Κυκλάδων και των Δωδεκανήσων. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η κυβέρνηση Τσαλδάρη προσπάθησε να καθισχύσει την ελληνική κοινή γνώμη, και να διατηρήσει την ύφεση στις σχέσεις με την Ιταλία. Παρά τους ήπιους τόνους όμως η φασιστική Ιταλία ήταν «η μεγάλη δύναμη που η Ελλάδα αντιπαθούσε και φοβόταν περισσότερο» (Klapisis, 2013, 298-299).

Στην αρχή η νέα κυβέρνηση ακολούθησε την στρατηγική που είχε χαράξει ο Βενιζέλος και υιοθέτησε τις εισηγήσεις του επικεφαλής της Α' Διεύθυνσης Πολιτικών Υποθέσεων του υπουργείου Εξωτερικών, του βενιζελικού Γεώργιου Μελά. Μετά την παραίτηση του Μελά όμως (Αύγουστος 1933) εγκαινιάστηκε μια νέα εξωτερική πολιτική, κύριος διαμορφωτής της οποίας ήταν ο Παναγιώτης Πιπινέλης, ο διευθυντής του ιδιαίτερου γραφείου του Μάξιμου. Η Ελλάδα παρέμενε προσηλωμένη στις συνθήκες της Ειρήνης, αλλά εγκατέλειπε την πολιτική των ίσων αποστάσεων προς τις Μεγάλες Δυνάμεις. Στην αρχή η απόκλιση από τις αντιλήψεις του Βενιζέλου δεν έγινε εμφανής και η κυβέρνηση Τσαλδάρη συνέχισε την πολιτική των διμερών συμφώνων, υπογράφοντας με την Τουρκία σύμφωνο «εγκάρδιας συνεννοήσεως» (14 Σεπτεμβρίου 1933), που προέβλεπε την εγγύηση του κοινού ελληνοτουρκικού συνόρου

στην Θράκη ως ανάχωμα στον βουλγαρικό αναθεωρητισμό (Κούμας, 2010, 61-67&184). Ο περιορισμός της εγγύησης στο χερσαίο σύνορο Ελλάδος – Τουρκίας οφειλόταν στον φόβο της ελληνικής κυβέρνησης ότι η επέκταση της εγγύησης και στο κοινό θαλάσσιο σύνορο θα παρερμηνευόταν από την Ιταλία ως δυνητική απειλή για τα συμφέροντά της στο νοτιοανατολικό Αιγαίο (Klapisis, 2013, 299).

Στη συνέχεια όμως η στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής έγινε εμφανής. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη ξεκίνησε συζητήσεις για την υπογραφή πολυμερούς βαλκανικού συμφώνου, για να εξασφαλιστούν τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας και για να προληφθεί μια επικείμενη βουλγαρογιουγκοσλαβική συνεννόηση που θα έφερνε την Ελλάδα σε μειονεκτική θέση. Μετά από επίπονες διαπραγματεύσεις η Ελλάδα, η Γιουγκοσλαβία, η Ρουμανία και η Τουρκία υπέγραψαν το Βαλκανικό Σύμφωνο (9 Φεβρουαρίου 1934), με το οποίο τα συμβαλλόμενα μέρη εγγυήθηκαν «αμοιβαίως την ασφάλειαν όλων των βαλκανικών των συνόρων». Η εγγύηση δηλαδή περιοριζόταν στα ενδοβαλκανικά σύνορα και δεν είχε ισχύ στην περίπτωση που ένα μη βαλκανικό κράτος έκανε επίθεση σε κάποιον από τους συμβαλλόμενους. Το Σύμφωνο όμως συνοδευόταν από μυστικό πρωτόκολλο που επέκτεινε την εγγύηση αυτή, προβλέποντας ότι «αν μια των υψηλών συμβαλλομένων χωρών αποβή θύμα επιθέσεως εκ μέρους οιασδήποτε μη βαλκανικής Δυνάμεως και αν μια βαλκανική Δύναμις συνενωθή προς τοιαύτην επίθεσιν είτε συγχρόνως, είτε μεταγενεστέρως, το Σύμφωνον θα ισχύση εξ ολοκλήρου κατά του τοιούτου βαλκανικού κράτους (άρθρο 3). Στην πράξη αυτό σήμαινε ότι μια ιταλική επίθεση εναντίον της Γιουγκοσλαβίας με τη συμμετοχή είτε της Αλβανίας είτε της Βουλγαρίας είτε και των δύο θα ανάγκαζε την Ελλάδα να βοηθήσει την Γιουγκοσλαβία και θα την ενέπλεκε πιθανότατα σε έναν πόλεμο με την Ιταλία (Δαφνής, 2009, 664-669).

Στο Σύμφωνο υπήρχε η πρόβλεψη να προσχωρήσουν στην τετραμερή συνεργασία και τα άλλα δύο βαλκανικά κράτη: η Βουλγαρία, εφόσον αναγνώριζε το διαμορφωμένο εδαφικό καθεστώς, και η Αλβανία, εφ' όσον συναινούσε η Ιταλία. Η επίμονη άρνηση της Βουλγαρίας όμως να αποκηρύξει τις αναθεωρητικές τις απόψεις και να συνυπογράψει το Σύμφωνο δημιούργησε την εντύπωση ότι αυτό στρεφόταν εναντίον της. Για αυτόν τον λόγο άλλωστε οι Βρετανοί το αντιμετώπισαν με επιφυλακτικότητα. Ένα σύμφωνο με τη συμμετοχή της Βουλγαρίας θα οδηγούσε σε άμβλυνση των βαλκανικών διαφορών, αλλά ένα σύμφωνο χωρίς τη Βουλγαρία θα τις ενέτεινε. Αρνητική στάση έναντι του Συμφώνου τήρησε και η Ρώμη. Οι Ιταλοί διαμαρτυρήθηκαν στην ελληνική κυβέρνηση, καθώς κατά τη γνώμη τους το Σύμφωνο στρεφόταν εναντίον τους, εφ' όσον συμμετείχαν σε αυτό τα δύο βαλκανικά μέλη της Μικρής

Αντάντ. Επικριτική ήταν και η στάση της ελληνικής αντιπολίτευσης, ειδικά από τη στιγμή που έγινε γνωστή η ύπαρξη του μυστικού πρωτοκόλλου. Στη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών (26 Φεβρουαρίου – 3 Μαρτίου) για το θέμα αυτό οι περισσότεροι τάχθηκαν κατά του Συμφώνου και ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι με αυτό εγκαταλείφθηκε η πολιτική της ίσης φιλίας και ότι η Ελλάδα, συντασσόμενη οριστικά με έναν «εκ των συνδυασμών των Μεγάλων Δυνάμεων» (τον φιλογαλλικό), διακινδύνευε να εμπλακεί κάποια στιγμή σε πόλεμο με την Ιταλία (Κούμας, 2010, 213-222&236-248).

Στην ίδια σύσκεψη ο υπουργός Εξωτερικών, απαντώντας στις αιτιάσεις της αντιπολίτευσης, ισχυρίστηκε ότι η αναθεωρητική τάση ενισχυόταν στην Ευρώπη και ότι ειδικά ο βουλγαρικός αναθεωρητισμός είχε πλέον «την ανεπιφύλακτον σχεδόν συνδρομήν της Ιταλικής διπλωματίας». Ο Μάξιμος μάλιστα εκτίμησε ότι, αν ετίθετο κάποια στιγμή ζήτημα Δυτικής Θράκης, η Ελλάδα δεν θα είχε την στήριξη ούτε της Βρετανίας και – χωρίς το σύμφωνο – ούτε τη στήριξη των άλλων βαλκανικών δυνάμεων, ενώ ως προς τη στάση της Ιταλίας ήταν βέβαιος ότι αυτή «μη αρκουμένη εις την εκρίζωσιν του Ελληνικού στοιχείου εν Δωδεκανήσω και εν Β. Ηπείρῳ, ενδελεχώς θα συνέτρεχε τους γείτονας ημών εις τας αρπακτικὰς καθ' ημών διεκδικήσεις τους». Έτσι, ο Μάξιμος κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η υπογραφή του Συμφώνου ενίσχυε σημαντικά την Ελλάδα και έστελνε ένα μήνυμα στην Βουλγαρία και τη διεθνή κοινή γνώμη «περί της σταθεράς αποφάσεως των ενδιαφερομένων Βαλκανικών Δυνάμεων ὅπως αντιστῶσιν εις πάσαν τροποποίησιν του καθεστώτος» (Κούμας, 2010, 243-247).

Οι σφοδρές αντιδράσεις όμως των περισσότερων πολιτικών αρχηγών και η πλειοψηφία που διέθετε η βενιζελική αντιπολίτευση σε περίπτωση κοινής συνεδρίασης Βουλής και Γερουσίας ανάγκασαν την κυβέρνηση Τσαλδάρη να συμβιβαστεί. Το Σύμφωνο επικυρώθηκε από τα δύο νομοθετικά σώματα, αφού πρώτα ο Μάξιμος έκανε διευκρινιστική δήλωση, σύμφωνα με την οποία «η Ελλάς εν ουδεμιά περιπτώσει δύναται, προς εκτέλεσιν των δια του Συμφώνου αναλαμβανομένων υποχρεώσεων, να αχθή εις πόλεμον με οιανδήποτε Μεγάλην Δύναμιν». Επιπλέον η Ελλάδα δεν υπέγραψε τις στρατιωτικές συμφωνίες που καθόριζαν τις υποχρεώσεις της κάθε χώρας για την ασφάλεια των ενδοβαλκανικών συνόρων, τις οποίες υπέγραψαν οι υπόλοιποι τρεις συμβαλλόμενοι (Κούμας, 2010, 250-252&256-269). Η διευκρινιστική δήλωση του Μάξιμου, η αντίστοιχη τουρκική δήλωση για την μη εμπλοκή της Τουρκίας σε πόλεμο με τη Σοβιετική Ένωση (σε περίπτωση σοβιετορουμανικής σύρραξης) και η μη υπογραφή των στρατιωτικών συνθηκών έφεραν την Ελλάδα σε μειονεκτική θέση

έναντι των άλλων τριών χωρών και οδήγησαν στην αποδυνάμωση της σημασίας και της αποτρεπτικής ισχύος του Βαλκανικού Συμφώνου (Σβολόπουλος, 2001, 244-245).

Το Βαλκανικό Σύμφωνο ήταν πράγματι μια προσπάθεια της Ελλάδας να εξασφαλίσει την βαλκανική της ασφάλεια, στηριζόμενη σε χώρες που ανήκαν στο φιλογαλλικό σύστημα ασφαλείας και ανταγωνίζονταν την Ιταλία. Γι' αυτό και προκάλεσε την έντονη αντίδραση της Ιταλίας (Klapisis, 2013, 299). Στη συνέχεια όμως η πρόσκαιρη βελτίωση των ιταλογαλλικών σχέσεων που επισφραγίστηκε με τις «συμφωνίες της Ρώμης» (Ιανουάριος 1935) δημιούργησε την ελπίδα για την σύναψη ενός μεσογειακού συμφώνου, που θα οδηγούσε σε εξομάλυνση των ιταλογιουγκοσλαβικών σχέσεων και θα εξασφάλιζε τα θαλάσσια σύνορα της Ελλάδας. Η ελληνική πλευρά κινήθηκε δραστήρια για τη σύναψη ενός τέτοιου συμφώνου με τη συμμετοχή της Ιταλίας, της Γαλλίας και των χωρών του Βαλκανικού Συμφώνου. Η ιταλική κυβέρνηση όμως επανήλθε στην παλιά της πρόταση για τη σύναψη τριμερούς συμφώνου ανάμεσα στην Ιταλία, την Ελλάδα και την Τουρκία²⁴ και οι διαπραγματεύσεις συνεχίζονταν έως την έναρξη της αιθιοπικής κρίσης (Κούμας, 2010, 323-376).

2.2. Η ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία: οι βρετανικοί ελιγμοί και η θέση της Ελλάδας

Η ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία (Αβησσυνία) ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1935. Η Κοινωνία των Εθνών καταδίκασε την επίθεση, αλλά υπό την πίεση της Βρετανίας και της Γαλλίας περιορίστηκε στην επιβολή κυρώσεων οικονομικής φύσεως. Οι Βρετανοί και οι

---

²⁴ Τον Ιούνιο του 1926 η Τουρκία υποχώρησε στο θέμα της Μοσούλης και αποδέχτηκε την παραχώρησή της στο Ιράκ που τελούσε υπό βρετανική εντολή. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε σε εξομάλυνση των βρετανοτουρκικών σχέσεων αλλά και σε μεταστροφή της ιταλικής πολιτικής έναντι της Τουρκίας. Πριν τη συμφωνία για τη Μοσούλη η Ρώμη ενδιαφερόταν για την σύναψη μιας συμμαχίας με την Ελλάδα που θα στρεφόταν εναντίον της Τουρκίας. Μετά τη συμφωνία για τη Μοσούλη οι Ιταλοί άρχισαν να εξετάζουν την προοπτική ενός ελληνοϊταλοτουρκικού πολιτικού συμφώνου (με την συμμετοχή ενδεχομένως και της Βουλγαρίας). Το 1926 – όταν στην Ευρώπη κυριαρχούσε το φιλειρηνικό πνεύμα και η ιταλοβρετανική συνεννόηση στην Μεσόγειο ήταν ακόμα λειτουργική – η σύναψη ενός τέτοιου συμφώνου, που προϋπέθετε την επίλυση των ελληνοτουρκικών διαφορών, θα ενίσχυε σημαντικά το κύρος της Ιταλίας και θα αποτελούσε έμπρακτη απόδειξη του επιδιαιτητικού ρόλου που μπορούσε να διαδραματίσει στην Ανατολική Μεσόγειο (Σπέντζος, 2019-2020, 206-211). Δέκα χρόνια περίπου αργότερα η επαναφορά της ίδιας πρότασης (τη στιγμή που η Ιταλία ήδη συνδεόταν με διμερή σύμφωνα φιλίας τόσο με την Ελλάδα όσο και με την Τουρκία) αποσκοπούσε πρωτίστως στη διάσπαση της ενότητας των χωρών του Βαλκανικού Συμφώνου (Κούμας, 2010, 332).

Γάλλοι δεν επιθυμούσαν να εμπλακούν σε έναν πόλεμο με την Ιταλία, τον οποίον θα μπορούσαν να επιφέρουν τα δραστικότερα μέτρα, όπως για παράδειγμα ο αποκλεισμός των ιταλικών ακτών από τον βρετανικό και τον γαλλικό στόλο. Οι οικονομικές κυρώσεις δεν έφεραν αποτέλεσμα και σε επτά μήνες ο ιταλικός στρατός είχε καταλάβει όλη την Αιθιοπία (Μάιος 1936). Έναν μήνα αργότερα έγινε και η άρση όλων των κυρώσεων εις βάρος της Ιταλίας. Στην αιθιοπική κρίση η πολιτική της συλλογικής ασφάλειας απέτυχε ολοκληρωτικά και η υποχωρητικότητα των δυτικών Δυνάμεων απέδειξε στον Μουσολίνι και τον Χίτλερ ότι η βία ήταν ο αποτελεσματικότερος τρόπος, για να υλοποιήσουν τα αναθεωρητικά τους σχέδια (Λάσκαρις, 1954, 263-269).

Η υποχωρητικότητα των Βρετανών στην αιθιοπική κρίση εντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο της κατευναστικής πολιτικής τους έναντι της Ιταλίας. Η πολιτική αυτή είχε τις ρίζες της στην πίεση της βρετανικής κοινής γνώμης για διατήρηση της ειρήνης, υπαγορευόταν όμως και από άλλους λόγους, όπως η αποσόβηση του κινδύνου να συναφθεί μια συμμαχία ανάμεσα στη Ρώμη και το Βερολίνο. Επιπλέον οι Βρετανοί εκτιμούσαν ότι σε περίπτωση γενικευμένου πολέμου ο βρετανικός στόλος δεν θα μπορούσε να πολεμήσει ταυτοχρόνως εναντίον της Ιταλίας στη Μεσόγειο και εναντίον της Ιαπωνίας στην Άπω Ανατολή. Έτσι ελήφθη η απόφαση να αντιμετωπιστεί στρατιωτικά, εφ' όσον παρίστατο η ανάγκη, η Ιαπωνία, καθώς αυτή αντιπροσώπευε μια μεγαλύτερη απειλή για τα βρετανικά συμφέροντα, και να ακολουθηθεί μια πολιτική κατευνασμού προς την Ιταλία. Μια βρετανική πολιτική ήπιων τόνων απέναντι στην Ιταλία σήμαινε ότι στο πεδίο της Ανατολικής Μεσογείου οποιαδήποτε βρετανική υποστήριξη προς τις χώρες της περιοχής έναντι των αναθεωρητικών σχεδίων της Ιταλίας θα έπρεπε να είναι περιορισμένη και να εκδηλώνεται με τρόπο που δεν θα προξενούσε την ιταλική αντίδραση (Sfikas, 2004, 216).

Στη διάρκεια της αιθιοπικής κρίσης οι αλλαγές στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό ήταν ραγδαίες. Ανατράπηκε με πραξικόπημα η κυβέρνηση Τσαλδάρη (Οκτώβριος 1935) και σχηματίστηκε κυβέρνηση Κονδύλη, την οποία οι Βρετανοί αναγνώρισαν, καθώς χρειαζόνταν την ελληνική συνεργασία στο αιθιοπικό ζήτημα. Διοργανώθηκε δημοψήφισμα (Νοέμβριος 1935) με το οποίο αποκαταστάθηκε η βασιλεία και επέστρεψε στη Ελλάδα ο Γεώργιος Β'. Παραιτήθηκε ο Κονδύλης, σχηματίστηκε υπηρεσιακή κυβέρνηση Δεμερτζή και διεξήχθησαν εκλογές (Ιανουάριος 1936) που οδήγησαν στον σχηματισμό κυβέρνησης Ιωάννη Μεταξά (Απρίλιος 1936) (Κολιόπουλος, 1978, 369-379).

Παρά τις διαρκείς κυβερνητικές αλλαγές κατά τη διάρκεια της αιθιοπικής κρίσης η Ελλάδα ως συντηρητική χώρα και ως υποστηρίκτρια του συστήματος συλλογικής ασφάλειας

καταδίκασε την ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία και συμφώνησε στην επιβολή κυρώσεων εις βάρος της Ιταλίας. Η ελληνική πολιτική ηγεσία άλλωστε είχε την βεβαιότητα ότι σε περίπτωση ιταλοβρετανικής σύγκρουσης στην Ανατολική Μεσόγειο η Ελλάδα θα ήταν αδύνατο να παραμείνει ουδέτερη, άρα θα έπρεπε να συμπράξει με την ισχυρότερη από τις δύο Δυνάμεις, την Βρετανία. Έτσι η Ελλάδα συμπορεύτηκε με την Βρετανία στο θέμα των κυρώσεων και την διαβεβαίωσε ότι σε περίπτωση ιταλοβρετανικής ρήξης θα την στήριζε. Αντιστοίχως οι Βρετανοί υποσχέθηκαν βοήθεια στην Ελλάδα σε περίπτωση ιταλικής επίθεσης για όσο διάστημα βρίσκονταν σε ισχύ οι κυρώσεις εναντίον της Ιταλίας. Η ευθυγράμμιση της Αθήνας με το Λονδίνο στη διάρκεια της κρίσης αποτύπωσε με σαφήνεια την μετατόπιση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς μια φιλοβρετανική κατεύθυνση (Klapisis, 2013, 299). Η Βρετανία ωστόσο ήταν διατεθειμένη να εξαντλήσει κάθε περιθώριο συνεννόησης με την Ιταλία και έκανε πολύ προσεκτικές κινήσεις στην Ανατολική Μεσόγειο. Αν και συζήτησε με τις κυβερνήσεις στην Αθήνα, την Άγκυρα και το Βελιγράδι την πιθανότητα συνεργασίας σε περίπτωση ιταλοβρετανικού πολέμου, δεν επεδίωξε την εξειδίκευση των συζητήσεων σε επίπεδο στρατιωτικών κλιμακίων, δεν ανέλαβε συμβατικές (γραπτές) υποχρεώσεις έναντι των τριών χωρών και αρκέστηκε στις διαβεβαιώσεις τους ότι θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ελεύθερα τις στρατηγικές υποδομές τους (λιμάνια, ναυπηγεία, αεροδρόμια κ.λπ.) (Sfikas, 2004, 215).

Οι ελληνικές κυβερνήσεις εκείνης της περιόδου δεν ήθελαν την διασάλευση των σχέσεων με την Ιταλία, αλλά η επιβολή των κυρώσεων επέφερε αναπόφευκτα πλήγμα στις σχέσεις αυτές. Ο Ιωάννης Θεοτόκης, ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Κονδύλη, στη συζήτηση που είχε (Οκτώβριος 1935) με τον πρεσβευτή της Ιταλίας στην Αθήνα, δικαιολόγησε την ελληνική στάση υπέρ των κυρώσεων, εξηγώντας ότι η Ελλάδα ως μέλος της ΚΤΕ δεν μπορούσε «ειμή να συντονισθή με την ληφθείσαν απόφασιν», και πρόσθεσε ότι «όταν η Ελλάς εισήλθεν εις την ΚΤΕ ως μέλος αυτής, δεν ήταν δυνατό να προϊδή ότι η Αγγλοϊταλική φιλία επί της οποίας στηριζομένη η Ιταλία εκαρπώθη τόσα σημαντικά ωφελήματα, θα κατέληγεν εις τοιαύτην αντίθεσιν». Οι Ιταλοί αντέδρασαν με την επίδοση διακοίνωσης διαμαρτυρίας στην ελληνική κυβέρνηση, ενώ, όταν πληροφορήθηκαν τις ελληνοβρετανικές συζητήσεις για συνεργασία σε περίπτωση ιταλοβρετανικής σύρραξης, κατηγόρησαν την Ελλάδα ότι παραβίαζε το πνεύμα του ελληνοϊταλικού συμφώνου του 1928 (Κούμας, 2010, 408-410&415).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η περίοδος 1936-1940

3.1. Ο Γεώργιος Β' και οι αντιλήψεις του Μεταξά για την εξωτερική πολιτική

Σε αυτήν την περίοδο ο Γεώργιος Β' ήταν ο σταθερός θεσμικός παράγοντας που εγγυήθηκε τον φιλοβρετανικό προσανατολισμό στην εξωτερική πολιτική της χώρας. Η φιλική προς την Βρετανία στάση του ήταν αποτέλεσμα της πολυετούς παραμονής του στο Λονδίνο (1924 – 1935), της εξοικείωσής του με τον βρετανικό τρόπο ζωής, των εγκάρδιων σχέσεων που ανέπτυξε με παράγοντες της βρετανικής πολιτικής και οικονομικής ελίτ και – ασφαλώς – της στήριξης που παρείχαν οι Βρετανοί για την παλινόρθωσή του στην Ελλάδα (Kofas, 1982, 377). Η συμβολή του βασιλιά στην διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής δεν αφορούσε την άσκηση ενεργούς διπλωματίας. Περιορίστηκε στην επιλογή και την υποστήριξη του πολιτικού προσώπου που ήταν διατεθειμένο να υπηρετήσει μια φιλοβρετανική πολιτική (Σβολόπουλος, 2000, 256). Πράγματι μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα (Νοέμβριος 1935) ο Γεώργιος Β' αναδείχθηκε σε ρυθμιστή των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων και επέβαλε τον Ιωάννη Μεταξά στην προεδρία της ελληνικής κυβέρνησης, πρώτα ως κοινοβουλευτικό πρωθυπουργό (η κυβέρνηση Μεταξά πήρε ψήφο εμπιστοσύνης στις 27 Απριλίου 1936) και στη συνέχεια ως δικτάτορα (η δικτατορία του Μεταξά επιβλήθηκε στις 4 Αυγούστου 1936) (Κολιόπουλος, 1978, 372-380).

Στη δεκαετία του 1930 οι αντιλήψεις του Μεταξά για την ελληνική εξωτερική πολιτική ήταν πρωτίστως αποτέλεσμα της μεγάλης σημασίας που απέδιδε στον θαλάσσιο χαρακτήρα της χώρας. Η εκτεταμένη ακτογραμμή και τα πολλά της νησιά την καθιστούσαν ευάλωτη στις πιέσεις των ισχυρών ναυτικών δυνάμεων της Μεσογείου. Επομένως η Ελλάδα όφειλε να διατηρεί καλές σχέσεις με τις δυνάμεις αυτές και να παραμένει ουδέτερη στον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Αν όμως οι εξελίξεις οδηγούσαν σε έναν ιταλοβρετανικό πόλεμο και η διατήρηση της ελληνικής ουδετερότητας ήταν πλέον αδύνατη, η Ελλάδα όφειλε να συμπαραταχθεί με την ισχυρότερη ναυτική δύναμη, την Βρετανία. Ο ίδιος ο Μεταξάς εξέφρασε αυτές τις απόψεις του κατά τη διάρκεια της σύσκεψης των πολιτικών αρχηγών (1934) με αφορμή το Βαλκανικό Σύμφωνο: «Η Ελλάς δεν είναι μια χερσόνησος περιβρεχομένη από θάλασσαν, αλλά μία θάλασσα περιβαλλομένη από ξηράς ... Η Ελλάς δεν δύναται λοιπόν να τα βάλει ως εκ της γεωγραφικής της θέσεως με καμίαν απολύτως ναυτικήν δύναμιν μεγάλην. Είναι πράγμα το οποίον ουδέ να σκεφθή δύναται ... Η Ελλάς δύναται να

θέση ως δόγμα πολιτικών ότι εν ουδεμιά περιπτώσει δύναται να ευρεθή εις στρατόπεδον αντίθετον εκείνου, εις το οποίον ευρίσκεται η Αγγλία» (Σβολόπουλος, 2000, 256).

Τις ανησυχίες του Μεταξά για τα θαλάσσια σύνορα της Ελλάδας σε περίπτωση επίθεσης από κάποια ισχυρή ναυτική δύναμη τις συμμαρίζονταν και οι υπόλοιποι πολιτικοί αρχηγοί. Έτσι η στάση που τήρησε η ελληνική πλευρά στην τακτική σύνοδο του Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης (Μάιος 1936) είχε την αποδοχή και του υπόλοιπου πολιτικού κόσμου. Στη σύνοδο αυτή ο Μεταξάς αποφασήνισε τη θέση της Ελλάδας σε περίπτωση επίθεσης εναντίον χώρας του Βαλκανικού Συμφώνου. Η ελληνική πλευρά, φοβούμενη την ναυτική ισχύ των Μεγάλων Δυνάμεων της Μεσογείου (Βρετανίας, Γαλλίας, Ιταλίας), αναγκάστηκε να διακρίνει τρεις διαφορετικές περιπτώσεις. Στην περίπτωση αμιγούς βαλκανικού πολέμου, η Ελλάδα θα συμμετείχε στον πόλεμο με τις δυνάμεις που θα καθορίζονταν από σχετική στρατιωτική σύμβαση. Στην περίπτωση που στον βαλκανικό πόλεμο εμπλεκόταν η Ιταλία, η Ελλάδα θα παρέμενε ουδέτερη. Τέλος, στην περίπτωση που οι χώρες του Βαλκανικού Συμφώνου συμμαχούσαν με την Βρετανία και την Γαλλία εναντίον άλλων δυνάμεων, η Ελλάδα θα συνεννοούνταν με τις χώρες του Συμφώνου, τους Γάλλους και τους Βρετανούς για τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να συμμετέχει στον πόλεμο (Κολιόπουλος, 1978, 382, Κούμας, 2010, 438-440).

3.2. Ελληνοϊταλικές και ελληνοβρετανικές σχέσεις μέχρι τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου

Την περίοδο 1936 – 1940 ο Μεταξάς – παρά την επίσημη ουδετερότητα έναντι της Ιταλίας και της Βρετανίας – ακολούθησε μια εξωτερική πολιτική που ήταν στην ουσία της φιλοβρετανική. Ο φιλοβρετανικός προσανατολισμός εδραζόταν άλλωστε και στην ισχυρή θέση των Βρετανών στην οικονομική ζωή της χώρας. Ο βρετανικός παράγοντας ήταν πολύ σημαντικός στο δημόσιο χρέος της Ελλάδας και οι βρετανικές εταιρείες δραστηριοποιούνταν σε καίριους τομείς της οικονομίας. Το 1932 το 67,42% του εξωτερικού χρέους της χώρας κυκλοφορούσε σε χρεόγραφα που είχαν εκδοθεί στη Βρετανία (το αντίστοιχο ποσοστό των χρεογράφων που είχαν εκδοθεί στην Ιταλία ήταν μόλις 1,65%) και ο κυριότερος αγοραστής τους ήταν η τράπεζα Hambro's του Λονδίνου (Βεργόπουλος, 1978, 336-338). Μετά την αναστολή εξυπηρέτησης των εξωτερικών δανείων του 1932 ξεκίνησε μια επίπονη διαπραγμάτευση των ελληνικών κυβερνήσεων με το Συμβούλιο των Ομολογιούχων και συμφωνήθηκε να καταβάλλεται κατ' έτος ένα ποσοστό μόνο των οφειλόμενων τόκων. Ο

Μεταξάς αποδέχτηκε το ποσοστό αυτό να ανέλθει στο 40%, αλλά οι ομολογιούχοι πίεζαν για υψηλότερο ποσοστό. Η βρετανική κυβέρνηση όμως, ικανοποιημένη με την φιλοβρετανική στάση του Μεταξά, αρνήθηκε να τον πιέσει περαιτέρω για το θέμα αυτό. Οι Βρετανοί ήταν ικανοποιημένοι και με την υπόθεση της εταιρείας Cable and Wireless, με την οποία είχε συγχωνευθεί η Eastern Telegraph Company. Η εταιρεία είχε το μονοπώλιο του δικτύου επικοινωνίας της Ελλάδας με το εξωτερικό και με τη σύμβαση του 1937 το μονοπώλιο αυτό επεκτάθηκε για 16 χρόνια. Έτσι οι Βρετανοί μπορούσαν να ελέγχουν τις επικοινωνίες της Ελλάδας με το εξωτερικό και να παρακολουθούν τα τηλεφωνήματα και τα τηλεγραφήματα των ξένων κυβερνήσεων με τους αντιπροσώπους τους στην Ελλάδα. Σημαντική για τους Βρετανούς ήταν και η ανανέωση της σύμβασης για τον ηλεκτροφωτισμό και τις ηλεκτρικές συγκοινωνίες της Αθήνας με την Electric Transport Co (θυγατρική της Power and Traction²⁵) και η διατήρηση του ελέγχου στο εργοστάσιο συναρμολόγησης αεροπλάνων της εταιρείας Blackburn Aircraft (Κολιόπουλος, 1978, 398-399).

Η σύσφιξη των ελληνοβρετανικών δεσμών δεν είχε αποκτήσει επίσημο χαρακτήρα με την υπογραφή κάποιου πολιτικού ή ακόμη περισσότερο στρατιωτικού συμφώνου. Έτσι η Ελλάδα μπορούσε επισήμως (στους τύπους) να ακολουθεί μια πολιτική ουδετερότητας και ίσων αποστάσεων έναντι της Ιταλίας και της Βρετανίας. Ο Μεταξάς μάλιστα κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες, για να αποκατασταθούν οι ελληνοϊταλικές σχέσεις που είχαν διαταραχθεί λόγω της συμμετοχής της Ελλάδας στις κυρώσεις εναντίον της Ιταλίας την περίοδο της αιθιοπικής κρίσης. Διαβεβαίωσε επανειλημμένα την ιταλική κυβέρνηση για τις φιλικές διαθέσεις της Ελλάδας και απέφυγε ενέργειες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν προκλητικές από τους Ιταλούς (Klapisis, 2013, 299-300). Για αυτόν τον λόγο άλλωστε η ελληνική κυβέρνηση αποδέχτηκε αδιαμαρτύρητα την επιδείνωση της κατάστασης για τον ελληνικό πληθυσμό στα

---

²⁵ Η αρχική σύμβαση της εταιρείας Power and Traction με το ελληνικό δημόσιο υπογράφηκε τον Οκτώβριο του 1925 (επί δικτατορίας Πάγκαλου) και με αυτήν η εταιρεία – εκτός από δικαίωμα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας – αποκτούσε και τα δικαιώματα ηλεκτροφωτισμού και συγκοινωνίας στην Αθήνα και τον Πειραιά. Η σύμβαση, αφού δέχτηκε σφοδρότατη κριτική, επικυρώθηκε τελικά (1927) από την «οικουμενική» κυβέρνηση Ζαΐμη (Δαφνής, 2009, 369-370). Οι επικριτές της σύμβασης στηλίτευαν τη μεγάλη διάρκειά της (60 έτη), τις φοροαπαλλαγές της εταιρείας, το δικαίωμά της να καθορίζει ελεύθερα τις τιμές του ηλεκτρικού ρεύματος και των εισιτηρίων, τη χρήση εναλλασσόμενου ρεύματος και τις κακοτεχνίες στα έργα υποδομής. Η κριτική αυτή συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. Η εταιρεία από τη μεριά της κατηγορούσε τις ελληνικές αρχές ότι έβαζαν εμπόδια στην πρόοδο των εργασιών και ζητούσε την παρέμβαση της βρετανικής κυβέρνησης. Τελικά το θέμα λύθηκε με έναν συμβιβασμό που επέφερε το 1929 η νομοθετική ρύθμιση της κυβέρνησης Βενιζέλου και έτσι η υπόθεση έπαψε να επιβαρύνει τις ελληνοβρετανικές σχέσεις (Καραμανλής, 1995, 177-185).

ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα, στα οποία ο νέος διοικητής (Cesare Maria De Vecchi) απαγόρευσε τις ελληνικές εφημερίδες και εισήγαγε την ιταλική ως επίσημη γλώσσα διδασκαλίας σε όλα τα σχολεία (Παυλή, 2014, 35-36).

Η τήρηση ίσων αποστάσεων όμως γινόταν διαρκώς δυσκολότερη. Η αμφισβήτηση του μεταπολεμικού status quo εντεινόταν και οι δυνάμεις του αναθεωρητισμού ενίσχυαν και εμβάθυναν τη συνεργασία τους. Το πρώτο βήμα για την βελτίωση των σχέσεων Ιταλίας και Γερμανίας έγινε κατά την διάρκεια της αιθιοπικής κρίσης, όταν η Ιταλία ήλθε σε αντιπαράθεση με την Βρετανία και τη Γαλλία και χρειάστηκε την υποστήριξη μιας άλλης ισχυρής δύναμης. Η συμπόρευση στο θέμα του Ισπανικού εμφυλίου (1936-1939), τα κοινά σημεία στην φασιστική και την ναζιστική ιδεολογία και η κοινή επιδίωξη για την αναθεώρηση των συνθηκών του Α' Παγκοσμίου Πολέμου διευκόλυναν την προσέγγιση των δύο χωρών. Οι ιταλογερμανικές σχέσεις βελτιώθηκαν αισθητά μετά την παραίτηση της Ιταλίας από την υπόθεση της Αυστρίας και ο Μουσολίνι – ήδη από τον Νοέμβριο του 1936 – έκανε λόγο για «Άξονα Ρώμης – Βερολίνου». Έναν χρόνο αργότερα (Νοέμβριος 1937) η Ιταλία προσχώρησε στο αντικομμουνιστικό γερμανοϊαπωνικό σύμφωνο και τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους αποχώρησε από την Κοινωνία των Εθνών (Λάσκαρις, 1954, 272-273).

Η σύσφιξη των σχέσεων Ιταλίας – Γερμανίας ανησύχησε την Βρετανία και τη Γαλλία. Ο Βρετανός πρωθυπουργός Νέβιλ Τσάμπερλαιν (Μάιος 1937 – Μάιος 1940), που ήταν ο κύριος εκφραστής της πολιτικής του κατευνασμού (appeasement), επεδίωξε να διασπάσει τον άξονα Ρώμης – Βερολίνου, προβαίνοντας σε σημαντικές υποχωρήσεις προς όφελος της Ιταλίας. Μετά την προσάρτηση μάλιστα της Αυστρίας στο γερμανικό Ράιχ (Μάρτιος 1938) οι προσπάθειές του Τσάμπερλαιν εντάθηκαν (Λάσκαρις, 1954, 273-275). Τελικά οι ιταλοβρετανικές διαπραγματεύσεις κατέληξαν στη συμφωνία του Απριλίου του 1938 (Easter Accords), βάσει της οποίας οι Βρετανοί αναγνώρισαν την ιταλική κυριαρχία στην Αβησσυνία και οι Ιταλοί δεσμεύτηκαν να σεβαστούν το status quo και τα βρετανικά συμφέροντα στην Μεσόγειο, την Αφρική και την Εγγύς Ανατολή (Klapisis, 2013, 300, Gilchrist, 2020, 108-113).

Η ιταλοβρετανική συμφωνία έγινε δεκτή με ανακούφιση από την ελληνική κυβέρνηση, καθώς οι εντάσεις μεταξύ Λονδίνου και Ρώμης θεωρητικά θα περιορίζονταν. Ο Μεταξάς συνεχάρη τον Μουσολίνι για την υπογραφή της συμφωνίας, άλλα πίστευε ότι μια ιταλική επίθεση εναντίον της Ελλάδας δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί (Klapisis, 2013, 300). Στο μεταξύ η Γερμανία συνέχισε να υλοποιεί τα αναθεωρητικά της σχέδια. Με την συνδιάσκεψη του Μονάχου (Σεπτέμβριος 1938) εξασφάλισε τη Σουδητία και έξι μήνες αργότερα κατέλαβε

ολόκληρη την Τσεχοσλοβακία (Λάσκαρις, 1954, 275-280). Η ενίσχυση του αναθεωρητικού κύματος ανησύχησε τον Μεταξά που κατέβαλε προσπάθειες, για να λάβει η Ελλάδα δεσμεύσεις ασφαλείας από την Βρετανία. Οι ενέργειες του Μεταξά εντάθηκαν τον Οκτώβριο του 1938, αλλά οι προτάσεις του για σύναψη ελληνοβρετανικής συμμαχίας απορρίφθηκαν από τους Βρετανούς. Η Ελλάδα δεν ήταν ελκυστικός σύμμαχος, καθώς δεν είχε ολοκληρώσει τα έργα οχύρωσης των εκτεταμένων χερσαίων και θαλάσσιων συνόρων της και οι ένοπλες δυνάμεις της είχαν μεγάλες ελλείψεις (έλλειπαν τα σύγχρονα αεροσκάφη, σχεδόν δεν υπήρχαν αντιαεροπορικά συστήματα, δεν είχε οργανωθεί παράκτια άμυνα κ.λπ.). Επιπλέον οι Βρετανοί δεν ήθελαν να προκαλέσουν τους Ιταλούς (μια ελληνοβρετανική συμμαχία θα ερμηνευόταν ως αντιίταλικός συνασπισμός) ούτε επιθυμούσαν να βρεθούν κάποια στιγμή εμπλεκόμενοι σε έναν πόλεμο με τους Βούλγαρους. Τέλος η σύναψη ενός ελληνοβρετανικού συμφώνου θα σήμαινε την επίσημη αναγνώριση της δικτατορίας του Μεταξά, την οποία οι Βρετανοί ήθελαν να αποφύγουν. Έτσι οι Βρετανοί προτιμούσαν η Ελλάδα να βρίσκεται μεν στην δική τους σφαίρα επιρροής, αλλά τυπικά να παραμένει ουδέτερη (Κολιόπουλος, 1978, 401).

Παράλληλα οι Βρετανοί συνέχισαν τις προσπάθειες προσεταιρισμού της Ιταλίας, ελπίζοντας στη διάσπαση του άξονα Ρώμης – Βερολίνου. Το ταξίδι όμως του Τσάμπερλαιν στην Ρώμη (Ιανουάριος 1939) κατέληξε σε αποτυχία. Η ιταλική κυβέρνηση δήλωνε έτοιμη για συζητήσεις, αλλά στην πραγματικότητα εκλάμβανε τον βρετανικό κατευνασμό ως αδυναμία και ήταν αποφασισμένη να προχωρήσει στην υλοποίηση του αναθεωρητικού της σχεδιασμού με κάθε μέσο. Ο τρόπος με τον οποίον η φασιστική κυβέρνηση ερμήνευε τις βρετανικές προσπάθειες αποτυπώθηκε στην χαρακτηριστική συζήτηση του Μουσολίνι με τον Τσιάνο²⁶ μετά το πέρας της επίσκεψης του Τσάμπερλαιν. Ο Μουσολίνι σχολίασε ότι «Οι άνθρωποι αυτοί δεν είναι φτιαγμένοι από την ίδια πάστα που ήταν φτιαγμένος ο Francis Drake και οι άλλοι μεγάλοι τυχοδιώκτες που δημιούργησαν την Αυτοκρατορία. Δεν είναι παρά οι εξαντλημένοι απόγονοι μιας μακράς γενιάς πλούσιων ανθρώπων» και ο Τσιάνο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «Οι Βρετανοί δεν θέλουν να πολεμήσουν. Απλώς προσπαθούν να κάνουν πίσω όσο πιο αργά μπορούν, αλλά δεν θέλουν να πολεμήσουν» (Τσώρτσιλ, 2022, 251).

Η εισβολή και η κατάληψη της Αλβανίας από ιταλικές δυνάμεις (Απρίλιος 1939), η μετατροπή της σε ιταλικό προτεκτοράτο και οι φήμες περί επικείμενης ιταλικής επίθεσης στην Κέρκυρα προξένησαν ανησυχία και φόβο στην Ελλάδα. Η κυβέρνηση Μεταξά σε μια

---

²⁶ Ο Τσιάνο ήταν γαμπρός του Μουσολίνι και υπουργός Εξωτερικών της Ιταλίας (1936-1943).

προσπάθεια κατευνασμού της ιταλικής επιθετικότητας ενημέρωσε τη Ρώμη ότι δεν θα επέτρεπε στον Ζώγου (Ζόγκ), τον βασιλιά της Αλβανίας που είχε καταφύγει στην Ελλάδα, να αναπτύξει πολιτική δραστηριότητα (Klapisis, 2013, 300). Ο Μουσολίνι ευχαρίστησε τον Μεταξά για τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης και τον διαβεβαίωσε ότι «Πάσα φήμη ... περί μιας δήθεν ιταλικής ενεργείας κατά της Ελλάδος είναι ψευδής» και διασπείρεται «υπό κακοβούλων πρακτόρων (agents provocateurs) ... Η Φασιστική Ιταλία επιβεβαιού την πρόθεσίν της να σεβασθή, κατά τον μάλλον απόλυτον τρόπον, την εδαφικήν και νησιωτικήν ακεραιότητα της Ελλάδος». Αντίστοιχες διαβεβαιώσεις είχε δώσει η ιταλική πλευρά και στην βρετανική κυβέρνηση (Ελληνική Λευκή Βίβλος, 1940, 19-20).

Η ιταλική εισβολή στην Αλβανία προξένησε διεθνή κατακραυγή και η βρετανική κοινή γνώμη πίεζε την κυβέρνηση Τσάμπερλαιν να χαλιναγωγήσει τον ιταλικό επεκτατισμό. Ο Τσάμπερλαιν – ενθαρρυσμένος από τις ιταλικές διαβεβαιώσεις για σεβασμό του status quo στην υπόλοιπη Βαλκανική – δήλωσε στο βρετανικό κοινοβούλιο (13 Απριλίου 1939) ότι η κυβέρνησή του «εν τη προόψει ενδεχομένης δράσεως ήτις τυχόν θα ανελαμβάνετο και θα ηπειλεί σαφώς την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος ή της Ρουμανίας και αι κυβερνήσεις των δύο τούτων χωρών – της Ελλάδος και της Ρουμανίας – ήθελον θεωρήσει, ότι τα ζωτικά των συμφέροντα επιβάλλουν ν' αντιστούν δι' όλων των εθνικών των δυνάμεων, θα εθεώρει εαυτήν ... υποχρεωμένην να παράσχη αμέσως εις τας κυβερνήσεις Ελλάδος ή Ρουμανίας, αναλόγως της περιστάσεως, όλην την υποστήριξιν την οποίαν θα ηδύνατο να διαθέσῃ»²⁷.

Οι δηλώσεις αυτές χαρακτηρίστηκαν από τον ελληνικό τύπο βαρυσήμαντες και θεωρήθηκαν ένα είδος εγγύησης προς την Ελλάδα. Η εγγύηση όμως ήταν εσκεμμένα ασαφής και δεν προέκυπταν από αυτήν συγκεκριμένες δεσμεύσεις για την Βρετανία. Επιπλέον δεν συνοδεύτηκαν από την υπογραφή κάποιου σχετικού συμφώνου, στο πλαίσιο του οποίου η Βρετανία θα αναλάμβανε συγκεκριμένες στρατιωτικές υποχρεώσεις προς την Ελλάδα. Οι δηλώσεις του Τσάμπερλαιν λοιπόν εξέφρασαν περισσότερο την πρόθεση της βρετανικής πλευράς να διατηρήσει το status quo στη Βαλκανική παρά την αποφασιστικότητά της να το επιβάλει. Στην πραγματικότητα ήταν μια μάλλον ανέξοδη προσπάθεια να διατηρηθεί το βρετανικό γόητρο στην Ανατολική Μεσόγειο και να τονωθεί το ηθικό των κρατών που

---

²⁷ Εφ. *Ακρόπολις*, «Βαρυσήμαντοι δηλώσεις του κ. Τσάμπερλαιν κατά την χθεςινήν συνεδρίασιν της Αγγλικής βουλής. Ανάγκη όπως αποσοβηθή οιαδήποτε διαταραχή του καθεστώτος εις την Μεσόγειον και την Βαλκανικήν», 14 Απριλίου 1939, σελ. 1. Παρόμοια δήλωση την ίδια ημέρα έκανε και ο Γάλλος πρωθυπουργός, Εντουάρ Νταλαντιέ.

ακολουθούσαν φιλοβρετανική πολιτική, παρά μια ουσιαστική κίνηση αποτροπής του ιταλικού αναθεωρητισμού. Άλλωστε η προστασία των ελληνικών συνόρων δεν αποτελούσε προτεραιότητα για τους Βρετανούς αξιωματούχους, οι οποίοι είχαν αποφασίσει ότι σε περίπτωση ιταλοβρετανικού πολέμου ο σκοπός δεν θα ήταν «να σώσουμε την Ελλάδα», αλλά να «πλήξουμε την Ιταλία» (Κολιόπουλος, 1978, 403).

3.3. Ελληνοϊταλικές και ελληνοβρετανικές σχέσεις (Σεπτέμβριος 1939 – Οκτώβριος 1940)

Οι προσπάθειες διάσπασης του άξονα Ρώμης – Βερολίνου δεν απέφεραν κανένα αποτέλεσμα. Απέτυχαν, όπως απέτυχε και η πολιτική του κατευνασμού στο σύνολό της. Χίτλερ και Μουσολίνι υπέγραψαν ιταλογερμανική συνθήκη συμμαχίας (Μάιος 1939) που προέβλεπε αμοιβαία ένοπλη συνδρομή σε περίπτωση που ο ένας συμβαλλόμενος εμπλεκόταν σε πόλεμο με μια τρίτη δύναμη («χαλύβδινο σύμφωνο»). Την 1η Σεπτεμβρίου 1939 η Γερμανία εισέβαλε στην Πολωνία και ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, μόλις ξεκινούσε (Λάσκαρις, 1954, 300-303).

Μετά την επίθεση στην Αλβανία οι ιταλικές διαβεβαιώσεις για σεβασμό της ελληνικής κυριαρχίας οδήγησαν σε μια προσωρινή βελτίωση των ελληνοϊταλικών σχέσεων, οι οποίες δεν διαταράχθηκαν ούτε από την έγκριση βρετανικών πιστώσεων προς την Ελλάδα ύψους 2.040.900 στερλινών για την αγορά πολεμικού υλικού (Ιούνιος 1939) (Κολιόπουλος, 1978, 403-406). Τον Σεπτέμβριο του 1939 ο Μουσολίνι διαβεβαίωσε εκ νέου τον Μεταξά ότι δεν θα προχωρούσε σε επιθετική ενέργεια εναντίον της Ελλάδας, ακόμη και αν η Ιταλία εισερχόταν στον πόλεμο. Διέταξε μάλιστα την απόσυρση των ιταλικών στρατευμάτων σε απόσταση 20 χιλιομέτρων από τα ελληνοαλβανικά σύνορα. Οι ιταλικές χειρονομίες καλής θέλησης συνοδεύτηκαν από πρόταση ανανέωσης του ελληνοϊταλικού συμφώνου φιλίας του 1928, η ισχύς του οποίου έληγε την 1η Οκτωβρίου 1939²⁸ (Klapisis, 2013, 301). Η πρόταση συνοδευόταν από ιταλική δέσμευση ενίσχυσης των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων με την πώληση πολεμικού υλικού (κυρίως αεροπλάνων). Ωστόσο, μετά από διαβουλεύσεις με τους Βρετανούς, ο Μεταξάς απέρριψε την ιταλική πρόταση για ανανέωση του ελληνοϊταλικού συμφώνου. Η άρνηση του Μεταξά άφηne την Ελλάδα περισσότερο εκτεθειμένη στον ιταλικό επεκτατισμό και αποκάλυπτε την ισχυρή επίδραση του βρετανικού παράγοντα στην

---

²⁸ Η δεκαετής διάρκεια (5+5 έτη) υπολογιζόταν από την ημερομηνία ανταλλαγής των επικυρώσεων του συμφώνου.

διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Οι Βρετανοί δεν επιθυμούσαν να αναλάβει η Ελλάδα δεσμεύσεις έναντι της Ιταλίας, προκειμένου η ελληνική πλευρά να έχει μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων σε περίπτωση ιταλοβρετανικού πολέμου (Σβολόπουλος, 2000, 265-267).

Το επόμενο διάστημα η ελληνοβρετανική προσέγγιση έγινε πιο στενή. Μετά την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου υπογράφηκε ελληνοβρετανική εμπορική συμφωνία (Οκτώβριος 1939) με την οποία οι Βρετανοί ανέλαβαν να διευκολύνουν την μεταφορά προϊόντων προς την Ελλάδα (δημητριακά, γαιάνθρακα, πετρέλαιο), ενώ η Ελλάδα υποχρεώθηκε να περιορίσει σημαντικά τις εμπορικές συναλλαγές της με την Γερμανία. Επιπλέον με την μεσολάβηση της ελληνικής κυβέρνησης οι Βρετανοί μίσθωσαν (Ιανουάριος 1940) για την περίοδο του πολέμου τον μισό ελληνικό εμπορικό στόλο με μίσθωμα και ασφαλιστικούς όρους πολύ ευνοϊκούς για αυτούς (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2006, 385-386).

Στο μεταξύ οι Ιταλοί έδειχναν όλο και πιο ανυπόμονοι, για να εισέλθουν στον πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας, και έκαναν σχέδια για επίθεση είτε στην Ελλάδα είτε στην Γιουγκοσλαβία, παρά την επιθυμία της Γερμανίας να μην επεκταθεί ο πόλεμος στην Βαλκανική (Sfikas, 2004, 235-237). Στις αρχές Ιουνίου 1940 ο Μεταξάς διαβεβαίωσε τους πρεσβευτές της Ιταλίας και της Βρετανίας στην Αθήνα ότι η Ελλάδα τηρεί μεταξύ των δύο Δυνάμεων αταλάντευτη ουδετερότητα. Η είσοδος της Ιταλίας όμως στον πόλεμο (10 Ιουνίου 1940) έφερε την Ελλάδα σε δυσκολότερη θέση. Οι ιταλικές προκλητικές ενέργειες και τα ανθελληνικά δημοσιεύματα στον ιταλικό τύπο πολλαπλασιάστηκαν. Ελληνικά πολεμικά πλοία βομβαρδίστηκαν από ιταλικά αεροπλάνα και στις 15 Αυγούστου 1940 το ελληνικό πολεμικό πλοίο «Έλλη» torπιλίστηκε και βυθίστηκε από ιταλικό υποβρύχιο στο λιμάνι της Τήνου. Παρά τις προκλήσεις η κυβέρνηση Μεταξά επέδειξε αυτοσυγκράτηση και επίσημα δεν παρέκκλινε από την γραμμή της ουδετερότητας. Ήταν προφανές ότι δεν θα έδινε καμία αφορμή στην Ιταλία, για να κηρύξει πόλεμο εναντίον της Ελλάδας (Sfikas, 2004, 237-239). Στο παρασκήνιο όμως όλες οι κρίσιμες αποφάσεις είχαν ληφθεί. Αν οι Ιταλοί εξωθούσαν την κατάσταση στα άκρα και απειλούσαν ελληνικό έδαφος, η Ελλάδα θα αμυνόταν και θα συντασσόταν στον πόλεμο με τους Βρετανούς. Η κατηγορηματική δήλωση του Μεταξά στο υπουργικό συμβούλιο (16 Αυγούστου 1940) δεν άφηνε καμία αμφιβολία για τη στάση της Ελλάδας σε περίπτωση εμπλοκής της στον πόλεμο: «Ενώπιον αυτής της καταστάσεως σας δηλώ, κύριοι συνάδελφοι, ότι η πολιτική της Ελλάδος είναι καθαρά. Εκατόν τοις εκατόν, χωρίς επιφυλάξεις και χωρίς παζαρέματα είμεθα παρά το πλευρόν της Αγγλίας ... Είναι

πολιτική αποφασισθείσα, που την εγκρίνει χωρίς αμφιβολία ολόκληρος ο ελληνικός λαός, ο στρατός μας και ο βασιλεύς» (Μεταξάς, 1960, 742-743).

Η πρόσδεση της Ελλάδας στο άρμα της βρετανικής πολιτικής – παρά την τυπική ουδετερότητα της χώρας – δεν ήταν απότοκο μόνο της ισχυρής επιρροής του βρετανικού παράγοντα, που ασκούσαν στον ελλαδικό χώρο μέσα από ποικίλους διαύλους (τον βασιλιά, το πιστωτικό κεφάλαιο κ.λπ.). Αποτελούσε επίσης αποτέλεσμα μιας νηφάλιας στάθμισης των εθνικών συμφερόντων. Αποκαλυπτικές για το θέμα αυτό ήταν οι δηλώσεις του ίδιου του Μεταξά στους ιδιοκτήτες και τους αρχισυντάκτες του αθηναϊκού τύπου δύο μόλις ημέρες μετά την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (30 Οκτωβρίου 1930). Στις δηλώσεις αυτές ο Μεταξάς υπεραμύνθηκε της πολιτικής του, υποστήριξε ότι η κυβέρνησή του είχε καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια, για να τηρήσει η Ελλάδα αυστηρή ουδετερότητα και να αποφύγει τον πόλεμο, και αποκάλυψε ότι είχε ζητήσει ακόμη και τη βοήθεια του Βερολίνου, προκειμένου να κατευναστεί η ιταλική επιθετικότητα. Από το Βερολίνο όμως, εξήγησε ο Μεταξάς, του υποδείχθηκε ότι το τίμημα που όφειλε να καταβάλει η Ελλάδα, για να εξασφαλίσει την «προστασία» της, «συνίστατο εις μερικάς ικανοποιήσεις προς την Ιταλίαν δυτικώς μέχρι Πρεβέζης, ίσως και προς την Βουλγαρίαν ανατολικώς μέχρι Δεδέαγατς». «Φυσικά δεν ήταν δύσκολον», συνέχισε ο Μεταξάς, «να προβλέψη κανείς ότι εις μίαν τοιαύτην περίπτωσιν οι Άγγλοι ... κυρίαρχοι πάντοτε της θαλάσσης δεν θα παρέλειπαν, υπερασπίζοντες πλέον τον εαυτόν των, ... να καταλάβουν την Κρήτην και τας άλλας νήσους μας τουλάχιστον». Επομένως, ο Μεταξάς κατέληγε στο συμπέρασμα ότι, αν η Ελλάδα ενέδιδε στις αξιώσεις της Ρώμης και του Βερολίνου, θα οδηγούνταν σε τριπλό ακρωτηριασμό και ο ακρωτηριασμός αυτός θα είχε ως αποτέλεσμα έναν εμφύλιο πόλεμο χειρότερο από αυτόν του 1916-1917 (Μεταξάς, 1960, 520-522).

Η ιταλική επίθεση εναντίον της Ελλάδας υπαγορεύθηκε από πολλούς λόγους. Η κατάληψη ελληνικών εδαφών αποτελούσε τμήμα του γενικότερου φασιστικού σχεδιασμού για τη συγκρότηση μιας ιταλικής αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο. Επιπλέον η γερμανική κατοχή της Ρουμανίας (από τον Οκτώβριο του 1940) έθεσε υπό αμφισβήτηση την γερμανική υπόσχεση στον Μουσολίνι ότι τα Βαλκάνια θα ήταν αποκλειστικά ιταλική σφαίρα επιρροής. Ο Ιταλός δικτάτορας έξαλλος με την εξέλιξη αυτή επιζήτησε αφενός μεν να δημιουργήσει τετελεσμένα σε σχέση με τις ιταλικές διεκδικήσεις στα Βαλκάνια αφετέρου δε να ενισχύσει τη θέση του και το κύρος του εντός του Άξονα. Η κατάληψη της Ελλάδας θεωρήθηκε εύκολη υπόθεση και επομένως έμοιαζε ιδανική περίπτωση, για να εξυπηρετηθούν τα ιταλικά σχέδια. Τέλος ο ιταλικός έλεγχος στην ελληνική χερσόνησο θα περιόριζε τα περιθώρια κινήσεων του

βρετανικού στόλου (και της αεροπορίας) και θα έπληττε την βρετανική ισχύ στη Μεσόγειο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο στα μέσα Οκτωβρίου του 1940 η ιταλική κυβέρνηση έλαβε την οριστική απόφαση για την επίθεση στην Ελλάδα (Sfikas, 2004, 241-243).

Τα ξημερώματα της 28ης Οκτωβρίου 1940 ο Ιταλός πρεσβευτής στην Αθήνα, ο Crazzi, επέδωσε στον Μεταξά πολεμικό τελεσίγραφο. Η Ιταλία απαίτησε να καταλάβει «ωρισμένα στρατηγικά σημεία του ελληνικού εδάφους» και απείλησε ότι «εάν τα ιταλικά στρατεύματα ήθελον συναντήση αντίστασιν, η αντίστασις αυτή θα καμφθή διά των όπλων». Οι Ιταλοί επιχείρησαν να δικαιολογήσουν τις αξιώσεις τους, ισχυριζόμενοι ότι η ελληνική κυβέρνηση παραβίαζε συστηματικά την ουδετερότητα μεταξύ των εμπόλεμων Ιταλών και Βρετανών. Συγκεκριμένα ισχυρίστηκαν ότι ο βρετανικός στόλος χρησιμοποιούσε ανεμπόδιστα τα χωρικά ύδατα, τα παράλια και τα λιμάνια της Ελλάδας, ότι οι βρετανικές εναέριες δυνάμεις ανεφοδιάζονταν απρόσκοπτα στα ελληνικά αεροδρόμια και ότι μια βρετανική υπηρεσία στρατιωτικών πληροφοριών λειτουργούσε ελεύθερα στο ελληνικό αρχιπέλαγος. Ως εκ τούτων οι Ιταλοί απαίτησαν από την ελληνική κυβέρνηση την παραχώρηση ορισμένων στρατηγικών σημείων «ως εγγύηση για την ουδετερότητα της Ελλάδος και ως εγγύησιν για την ασφάλεια της Ιταλίας» (Ελληνική Λευκή Βίβλος, 1940, 145-146). Η απάντηση του Μεταξά στις ιταλικές αιτιάσεις και απειλές είναι γνωστή. Η Ελλάδα τα ξημερώματα της 28ης Οκτωβρίου 1940 έμπαινε με τη σειρά της στη δίνη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Την ίδια ημέρα ο Βρετανός πρωθυπουργός, ο Ουίνστον Τσώρτσιλ, σε τηλεγράφημά του στον Μεταξά χαιρέτισε τη γενναία ελληνική στάση, δεσμεύτηκε για την παροχή κάθε δυνατής βοήθειας εναντίον του κοινού εχθρού και υποσχέθηκε ότι στο τέλος Ελλάδα και Βρετανία θα μοιράζονταν την ίδια κοινή νίκη. Δύο ημέρες αργότερα σε δηλώσεις του ο Μεταξάς φάνηκε να έχει πλήρη συναίσθηση των δοκιμασιών που ανέμεναν τον ελληνικό λαό. Ταυτόχρονα όμως εμφανίστηκε βέβαιος για τη νίκη «του Αγγλοσαξονικού κόσμου» και εκτίμησε ότι το τηλεγράφημα του Τσώρτσιλ προδίκαιε την παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα (Μεταξάς, 1960, 524-526).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το 1928, που ο Βενιζέλος ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, στην Ευρώπη εξακολουθούσε να πνέει ένας φιλειρηνικός άνεμος. Η συνθήκη του Λοκάρνο (1925), το σύμφωνο Μπριάν – Κέλλογκ (1928) και οι προετοιμασίες για την παγκόσμια Συνδιάσκεψη για τον Αφοπλισμό είχαν δημιουργήσει μεγάλες προσδοκίες στους λαούς. Η Βρετανία και η Γαλλία τάσσονταν υπέρ της διατήρησης του status quo, η Γερμανία βίωνε μια περίοδο σταθερότητας και η Ιταλία, παρά τον προφανή αναθεωρητισμό της, δεν είχε οδηγηθεί ακόμα σε ρήξη με τις υπόλοιπες Μεγάλες Δυνάμεις. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Βενιζέλος εγκαινίασε την νέα εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Ήταν μια πολιτική ίσης φιλίας προς τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης (Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία) και ίσων αποστάσεων από αυτές. Ο Βενιζέλος αξιοποίησε την προσέγγιση με την Ιταλία που είχε συντελεστεί από τους προκατόχους του και με την υπογραφή του ελληνοϊταλικού συμφώνου φιλίας αναβάθμισε τις ελληνοϊταλικές σχέσεις στο ίδιο επίπεδο με τις ελληνοβρετανικές και τις ελληνογαλλικές. Η σύσφιξη των σχέσεων όμως με την Ιταλία και η διατήρηση των φιλικών δεσμών με την Βρετανία προϋπέθετε την καταβολή του ανάλογου αντιτίμου: η ελληνική κυβέρνηση ανέχτηκε τα καταπιεστικά μέτρα των Ιταλών στα Δωδεκάνησα και δεν υποστήριξε τον αγώνα των Ελλήνων της Κύπρου για την Ένωση.

Το ελληνοϊταλικό σύμφωνο σε επίπεδο τακτικής αξιοποιήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση ως μοχλός πίεσης προς την Γιουγκοσλαβία, προκειμένου να περιορίσει τις αξιώσεις της, και προς τη Γαλλία, προκειμένου να υιοθετήσει μια ισορροπημένη στάση στις ελληνογιουγκοσλαβικές διαφορές. Επιπλέον η ιταλική διαμεσολάβηση διευκόλυνε την ελληνοτουρκική προσέγγιση, η οποία κατέληξε στην διευθέτηση των εκκρεμοτήτων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και στην απαρχή μιας στενής συνεργασίας που διατηρήθηκε έως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αντίθετα στην περίπτωση της Βουλγαρίας η ιταλική διαμεσολάβηση δεν απέφερε κανέναν αποτέλεσμα.

Η πολιτική της ίσης φιλίας και των ίσων αποστάσεων σε ένα ευρύτερο (στρατηγικό) πλαίσιο παρείχε μεγάλα περιθώρια ελιγμών στην Ελλάδα και της έδινε τη δυνατότητα να εξισορροπεί αποτελεσματικότερα την πίεση εκ μέρους μια μεμονωμένης Μεγάλης Δύναμης. Επιπλέον ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε τη σύναψη συμμαχίας με καμία από τις Μεγάλες Δυνάμεις, γιατί εκτιμούσε ότι η συμμαχία αυτή θα οδηγούσε την Ελλάδα σε εξάρτηση από την συγκεκριμένη Μεγάλη Δύναμη και θα την ενέπλεκε αναπόφευκτα σε έναν νέο μεγάλο ευρωπαϊκό πόλεμο, ο

οποίος δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί, αν το σύστημα της συλλογικής ασφάλειας της ΚΤΕ αποδεικνυόταν αναποτελεσματικό. Επομένως η ίση φιλία και οι ίσες αποστάσεις θα κρατούσαν την Ελλάδα μακριά από τους κινδύνους ενός νέου μεγάλου πολέμου και θα διασφάλιζαν την ακεραιότητα των συνόρων της. Πράγματι την τετραετία του Βενιζέλου δεν απειλήθηκε η ελληνική ασφάλεια, οι σχέσεις με την Ιταλία, την Βρετανία και την Γαλλία ήταν εξίσου καλές και τα προβλήματα με τους περισσότερους βαλκάνιους γείτονες επιλύθηκαν. Η αποτελεσματικότητα όμως της πολιτικής του Βενιζέλου ήταν απόλυτα εξαρτημένη από το κλίμα ύφεσης που επικρατούσε εκείνη την εποχή και από το καλό επίπεδο των ιταλοβρετανικών σχέσεων. Είναι πολύ αμφίβολο ότι η ίδια πολιτική θα μπορούσε να επιφέρει κάποιο αποτέλεσμα – για μια χώρα με την γεωστρατηγική θέση της Ελλάδας – σε εποχές κρίσης.

Οι Αντιβενιζελικοί ανήλθαν στην εξουσία (1933), όταν το κλίμα στην Ευρώπη είχε σημαντικά επιδεινωθεί. Ο Χίτλερ ήταν πλέον καγκελάριος, η Γερμανία βρισκόταν εκτός της ΚΤΕ, η Διάσκεψη για τον Αφοπλισμό έδειχνε να οδηγείται σε αδιέξοδο και η οικονομική κρίση κλόνιζε συθέμελα τις ευρωπαϊκές οικονομίες. Η Ιταλία – παρά την ανανέωση του ελληνοϊταλικού συμφώνου – εκμεταλλεύτηκε το γενικότερο κλίμα, ήγειρε διεκδικήσεις εις βάρος της Ελλάδας και υποστήριξε αποκάλυπτα τον βουλγαρικό αναθεωρητισμό. Έτσι από την αρχή αυτής της περιόδου οι ελληνοϊταλικές σχέσεις επιδεινώθηκαν. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη, για να αντιμετωπίσει την ενίσχυση του αναθεωρητισμού και να αποτρέψει μια βουλγαρογιουγκοσλαβική σύμπραξη που θα απομόνωνε την Ελλάδα, εγκατέλειψε την πολιτική της ίσης φιλίας και των ίσων αποστάσεων και υπέγραψε το Βαλκανικό Σύμφωνο (1934), προσεγγίζοντας την Μικρή Αντάντ και το γαλλικό σύστημα ασφαλείας στην Βαλκανική. Η σφοδρή αντίδραση όμως της βενιζελικής αντιπολίτευσης υποχρέωσε την κυβέρνηση Τσαλδάρη σε μερική αναδίπλωση. Η ελληνική πλευρά προέβη σε διευκρινιστική δήλωση ότι οι εκ του Συμφώνου υποχρεώσεις της Ελλάδας δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να την οδηγήσουν σε πόλεμο εναντίον Μεγάλης Δύναμης και δεν υπέγραψε τις στρατιωτικές συμβάσεις που συμπλήρωναν το Βαλκανικό Σύμφωνο. Έτσι ο ρόλος της Ελλάδας εντός της βαλκανικής συνεργασίας αποδυναμώθηκε και η χώρα παρέμενε χωρίς συμμάχους απέναντι στην ιταλική επιθετικότητα.

Η ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία (1935) κατέδειξε τις εγγενείς αδυναμίες και την ανεπάρκεια του συστήματος της συλλογικής ασφάλειας της ΚΤΕ. Οι Γάλλοι και οι Βρετανοί δεν ήταν διατεθειμένοι να διακινδυνεύσουν έναν πόλεμο με τους Ιταλούς για την διάσωση της Αιθιοπίας και η ΚΤΕ περιορίστηκε στην επιβολή κυρώσεων οικονομικού τύπου εναντίον της

Ιταλίας. Οι βραχυχρόνιες ελληνικές κυβερνήσεις εκείνης της περιόδου (έως την άνοιξη του 1936) συμμορφώθηκαν με τη διεθνή νομιμότητα και υποστήριξαν τις κυρώσεις εναντίον της Ιταλίας. Επιπλέον ανταποκρίθηκαν στην προσπάθεια της Βρετανίας να διασφαλίσει ερείσματα στα Βαλκάνια και διαβεβαίωσαν ότι η Ελλάδα θα στήριζε την Βρετανία σε περίπτωση ιταλοβρετανικής ρήξης. Η επιστροφή του Γεώργιου Β΄ και οι προσωρινές εγγυήσεις ασφαλείας που έδωσαν οι Βρετανοί στην Ελλάδα – για όσο διάστημα διαρκούσαν οι κυρώσεις κατά της Ιταλίας – ασφαλώς διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον φιλοβρετανικό προσανατολισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Επομένως από την εποχή της αιθιοπικής κρίσης οι ελληνοβρετανικές σχέσεις απέκτησαν μια νέα δυναμική, καθώς η ελληνική πλευρά είδε να αναθερμαίνεται το ενδιαφέρον των Βρετανών για τις εξελίξεις στην Βαλκανική και αποζήτησε στον βρετανικό παράγοντα τον εγγυητή της ελληνικής ανεξαρτησίας.

Το 1936, όταν ο Μεταξάς ανέλαβε την διακυβέρνηση της χώρας, το αναθεωρητικό κύμα ενισχυόταν παντού στην Ευρώπη. Βρετανία και Γαλλία προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τον αναθεωρητισμό του Άξονα με την πολιτική του κατευνασμού, αλλά απέτυχαν και η Ευρώπη εισήλθε (1939) στον μεγαλύτερο πόλεμο που γνώρισε ποτέ η ανθρωπότητα. Ο Μεταξάς πίστευε ότι τα εκτεταμένα θαλάσσια σύνορα της χώρας την υποχρέωναν να συμπορεύεται με την ισχυρότερη ναυτική δύναμη της Μεσογείου, την Βρετανία, και συνέχισε την φιλοβρετανική πολιτική των προκατόχων του. Προσπάθησε επανειλημμένα να δεσμεύσει τους Βρετανούς με την παροχή γραπτών εγγυήσεων ασφαλείας προς την Ελλάδα, αλλά απέτυχε. Αναγκάστηκε έτσι να ακολουθήσει μια πολιτική τυπικής ουδετερότητας έναντι της Ιταλίας και της Βρετανίας, ανεχόμενος τις κατά καιρούς ιταλικές προκλήσεις. Η πολιτική αυτή έγινε δυσκολότερη στην εφαρμογή της μετά την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την άρνηση της ελληνικής πλευράς – ύστερα από διαβουλεύσεις με τους Βρετανούς – να ανανεωθεί το ελληνοϊταλικό σύμφωνο του 1928. Άλλωστε η επιτυχία της πολιτικής αυτής ήταν πρωτίστως εξαρτημένη από την πορεία των ιταλοβρετανικών σχέσεων. Σε περίπτωση ιταλοβρετανικού πολέμου οι δύο αντιμαχόμενοι θα επεδίωκαν να παραβιάσουν την ελληνική ουδετερότητα και να χρησιμοποιήσουν – με ή χωρίς την άδεια της ελληνικής κυβέρνησης – τα χωρικά ύδατα και τον εναέριο χώρο της Ελλάδας για την διεξαγωγή των πολεμικών τους επιχειρήσεων. Παρ' όλα αυτά η ελληνική πλευρά συνέχισε να καταβάλλει φιλότιμες προσπάθειες για διατήρηση της επίσημης ουδετερότητάς της, ακόμη και μετά την είσοδο της Ιταλίας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το ιταλικό τελεσίγραφο της 28ης Οκτωβρίου 1940 ανάγκασε την Ελλάδα να εγκαταλείψει την ουδετερότητά και να εισέλθει στον πόλεμο. Ο ιταλικός ισχυρισμός ότι η Ελλάδα παραβίαζε συστηματικά την ουδετερότητα της υπέρ της Βρετανίας ήταν προσχηματικός. Οι ιταλικές διεκδικήσεις εις βάρος της Ελλάδας ήταν πολύ προγενέστερες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η κατάληψη σημαντικών περιοχών της ελληνικής επικράτειας και ο εξιταλισμός τους αποτελούσε τμήμα του ευρύτερου σχεδιασμού του Μουσολίνι για την ίδρυση μιας φασιστικής ιταλικής αυτοκρατορίας στην Μεσόγειο. Η αποδοχή των ιταλικών αξιώσεων θα οδηγούσε με βεβαιότητα την Ελλάδα σε ακρωτηριασμό και σε εμφύλιο πόλεμο. Η απόρριψή τους όμως θα οδηγούσε την χώρα συντεταγμένα στον πόλεμο στο πλευρό της Βρετανίας και θα άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο της τελικής νίκης, για την οποία ο Μεταξάς ήταν βέβαιος. Υπό αυτές τις συνθήκες το ελληνικό «ΟΧΙ» στο ιταλικό τελεσίγραφο έμοιαζε να είναι η μόνη λογική επιλογή.

Την περίοδο 1928-1940 οι σχέσεις της Ελλάδας με την Ιταλία και τη Βρετανία διαμορφώθηκαν μέσα σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον που το καθόριζαν οι αποφάσεις των κυβερνήσεων των τριών χωρών, οι πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό τους, το πιστωτικό κεφάλαιο, οι διεθνείς εξελίξεις και φυσικά η ίδια η πορεία των ιταλοβρετανικών σχέσεων. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική μέσα σε αυτό το ασταθές περιβάλλον, χωρίς να απεμπολήσει τις κατευθυντήριες αρχές πάνω στις οποίες στηρίχθηκε σε όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου (π.χ. διατήρηση του status quo), δεν ήταν δογματική, αλλά επέδειξε αξιοσημείωτη ευελιξία και προσαρμοστικότητα. Κατάφερε έτσι να αναπροσαρμόσει αρκετές φορές τις επιλογές της, προκειμένου να εξυπηρετηθούν αποτελεσματικότερα τα εθνικά συμφέροντα.

Οι ελληνικές πολιτικές ηγεσίες εκείνης της περιόδου εκκινούσαν από την παραδοχή ότι η χώρα αδυνατούσε να υπερασπιστεί αποτελεσματικά τα θαλάσσια σύνορά της σε περίπτωση επίθεσης από κάποια ισχυρή ναυτική δύναμη. Ως εκ τούτου επεδίωξαν πολύ καλές σχέσεις με την Ιταλία και τη Βρετανία, έδειξαν ανοχή σε θέματα ιταλικού και βρετανικού ενδιαφέροντος (π.χ. Δωδεκάνησα και Κύπρος) και – όταν η ελληνική εμπλοκή στην ιταλοβρετανική αντιπαράθεση ήταν αναπόφευκτη – επέλεξαν την Βρετανία, που ήταν η ισχυρότερη από τις δύο Δυνάμεις. Η ελληνική στάση έναντι αυτών των δύο Δυνάμεων αναδεικνύει τις προκλήσεις που αντιμετώπισε η ελληνική εξωτερική πολιτική, δηλαδή η εξωτερική πολιτική ενός μικρού κράτους σε σημαντική γεωπολιτικά περιοχή: στην περίοδο της ύφεσης το γεωπολιτικό αποτύπωμα ήταν πλεονέκτημα και επέτρεψε μεγάλα περιθώρια αυτονομίας που οδήγησαν στην εξισορρόπηση των πιέσεων εκ μέρους των Μεγάλων

Δυνάμεων. Στην περίοδο της κρίσης όμως (της ενίσχυσης του αναθεωρητισμού) ο γεωπολιτικός παράγοντας έγινε μειονέκτημα, υπό την έννοια ότι περιόρισε το εύρος των ελληνικών κινήσεων, ενέπλεξε την Ελλάδα στον ιταλοβρετανικό ανταγωνισμό, την ανάγκασε να επιλέξει στρατόπεδο και τελικά την οδήγησε στον πόλεμο.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι για την μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής που σημειώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ο ρόλος της Ιταλίας ήταν καταλυτικός. Η αναθεωρητική πολιτική της Ιταλίας και οι βλέψεις της εις βάρος της Ελλάδας κατέστησαν την πολιτική της ίσης φιλίας άνευ νοήματος, οδήγησαν στην εγκατάλειψή της και επιτάχυναν την στροφή της Ελλάδας προς την Βρετανία. Η συμπόρευση της Ελλάδας όμως με την Βρετανία δεν ήταν μια απλή πράξη αυτοσυντήρησης απέναντι στον ιταλικό αναθεωρητισμό. Υπήρχαν πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες (ακόμη και εθνικοί) που υποδείκνυαν με πειστικότητα προς την κατεύθυνση της Βρετανίας. Υπό αυτό το πρίσμα δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική της περιόδου 1935-1940 (παρά τις αλλαγές κυβερνήσεων και πολιτευμάτων) παρουσίασε έναν αξιοσημείωτο βαθμό συνέχειας ως προς τον φιλοβρετανικό προσανατολισμό της.

Τα ευρήματα της παρούσας εργασίας θα μπορούσαν να προσφέρουν χρήσιμες ιστορικές αναλογίες για την συνειδητοποίηση των ευκαιριών που διανοίγονται για την Ελλάδα σε περιόδους ύφεσης και σεβασμού του διεθνούς δικαίου, αλλά και για την κατανόηση των διλημμάτων που αντιμετωπίζει η ελληνική εξωτερική πολιτική σε περιόδους ενίσχυσης των αναθεωρητικών δυνάμεων και υποχώρησης του διεθνούς δικαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βασιλικόν Υπουργείον των Εξωτερικών (1940). *Διπλωματικά έγγραφα: Η Ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδος (Ελληνική Λευκή Βίβλος)*. Βασιλικόν Υπουργείον των Εξωτερικών, Αθήνα.

Διαθέσιμο στο:

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/4/f/metadata-3db1be58a690259698497144d3c11a55_1286964062.tkl

Βεργόπουλος Κωνσταντίνος (1978). «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 327 – 342

Βερέμης Αθανάσιος (1978α). «Οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος (1923-1925). Η κατάληψη της Κέρκυρας από τους Ιταλούς». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 285 – 290

Βερέμης Αθανάσιος (1978β). «Η εξωτερική πολιτική του Πάγκαλου». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 294 – 296

Βερέμης Θάνος και Κολιόπουλος Γιάννης (2006). *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια*. Καστανιώτης, Αθήνα.

Δαφνής Γρηγόριος (2009). *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*. Κάκτος, Αθήνα.

Καραμανλής Κώστας (1995). *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*. Παπαζήσης, Αθήνα.

Κολιόπουλος Ιωάννης (1978). «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 358 – 411

Κούμας Μανόλης (2010). *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στη νοτιοανατολική Ευρώπη, 1933-1936*. Σιδέρης, Αθήνα.

Κούμας Μανόλης και Χουρμούλης Διονύσης (2024). *Ειδικά θέματα ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, 1923-2014*. Κάλλιπος, Αθήνα.

Διαθέσιμο στο:

<https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/13149/17/661-%CE%9A%CE%9F%CE%A5%CE%9C%CE%91%CE%A3-Selected%20topics%20in%20Greek%20foreign%20policy%201923-2014.pdf>

Λάσκαρις Θ. Σταμάτιος (1954). *Διπλωματική ιστορία της συγχρόνου Ευρώπης (1914-1939)*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη.

Λουκάτος Σπυρίδων (1978). «Δωδεκάνησα (1913-1941)». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 460 – 472

Μεταξάς Ιωάννης (1960). *Το προσωπικό του Ημερολόγιο, 1933 – 1941*. Επιμέλεια: Φαίδων Βρανάς, τόμος 4ος (1933-1941). Ίκαρος, Αθήνα.

Διαθέσιμο στο: <https://www.ioannismetaxas.gr/Hmerologio.html>

Μπράβος Αθανάσιος (2025). *Ελληνοϊταλικές σχέσεις, 1919-1928*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

DOI: [10.26262/heal.auth.ir.370170](https://doi.org/10.26262/heal.auth.ir.370170)

Οικονόμου Νικόλαος (1978). «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935. Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 342–358

Παπαγεωργίου Θωμάς (2014). *Η κυπριακή ενωτική κίνηση στην Αθήνα, 1931-1940: οι βρετανικές αντιδράσεις και η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων*. Διδακτορική διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

DOI: <https://doi.org/10.26262/heal.auth.ir.134544>

Παυλή Καλλιόπη (2014). «Από την «τρίτη Ρώμη» του Mazzini στη «Roma Fascista» του Mussolini: η μυθολογική θεμελίωση της ιταλικής πολιτικής μέσα από την αρχαιολογία, την ιστορία, την πολεοδομία, τις τέχνες». *Κοινωνίας Δρώμενα*, τ. 2, σ. 27-37.

Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/12174332>

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (1978). «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935. Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 342–358.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (2000). *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.

Σπέντζος Γιώργος (2019-2020). «Η αναθεωρητική πολιτική του Πάγκαλου και τα σχέδια πολέμου με την Τουρκία (1925-1926)». *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 19, σελίδες 195-214.

Διαθέσιμο στο: https://www.imxa.gr/files/Simmeikta_19/Spentzos.pdf

Σφέτας Σπυρίδων (2012). «Βαλκανικά σύμφωνα φιλίας, 1913-2011». Στο: Μέρτζος Νικόλαος, Σφέτας Σπυρίδων, Ζούκας Ιωάννης, Καραγιάννης Μάνος, Δορδανάς Στράτος, Σκουλίδας Ηλίας, *ΒΑΛΚΑΝΙΑ 1913-2011 Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη, σελ.103-117.

Τσώρτσιλ Ουίνστον (2022). *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*. Τόμος Α'. Γκοβόστης, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ*, Αθήνα

Χατζηβασιλείου Ευάνθης (2005). «Η μεγάλη τετραετία: Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική». Στο: Βερέμης Θάνος και Νικολακόπουλος Ηλίας (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σελίδες 307-330.

Χριστοδούλου Ελένη (2011). *Ο απόηχος των Βαλκανικών Διασκέψεων στον κυπριακό τύπο*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
DOI: [10.26262/heal.auth.ir.128026](https://doi.org/10.26262/heal.auth.ir.128026)

Cattaruzza Marina (2011). “The Making and Remaking of a Boundary – the Redrafting of the Eastern Border of Italy after the two World Wars”. *Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine*, Vol. 9, No. 1, Space, Borders, Maps. Sage Publications, Ltd., pp. 66-86.

Διαθέσιμο στο: <https://www.jstor.org/stable/26265925>

Gilchrist Jessi (2020). *Global Governance and Imperial Entanglements: Competition, Cooperation, and Catastrophe in Anglo-Italian Relations, 1922-1940*. Master's Thesis. University of Western Ontario.

Διαθέσιμο στο:

<https://uwo.scholaris.ca/items/f39d65d0-4eb7-47da-956a-b6f3d78a8c47/full>

Klapisis Antonis (2013). "Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922-1940". *Thetis. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns*, 20. Mannheim: Harrassowitz, pp 293-302.

Διαθέσιμο στο:

https://www.academia.edu/7638425/Greek_Diplomacy_towards_Fascist_Italy_1922_1940

Kofas V. Jon (1982). "Great Britain and the restoration of King George II". *Balkan Studies*, Vol. 23 No. 2. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies (IMXA), pp. 377-402

Διαθέσιμο στο: <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/411>

Rappas Alexis (2015). "The Transnational Formation of Imperial Rule on the Margins of Europe: British Cyprus and the Italian Dodecanese in the Interwar Period". *European History Quarterly (EHQ)*, 45 (3), pp 467-505.

Διαθέσιμο στο: <https://www.academia.edu/13273218>

Sfikas D. Thanasis. (2004). "Doomed Neutrality: Greek Foreign Policy, 1936-1940".

Δωδώνη, 33, pp. 211-248.

Διαθέσιμο στο: <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/25380>

Stebbins Richard Poate (1939). "Peace in the Adriatic". *Proceedings*, Vol. 65/11/441. United States Naval Institute, pp 1617 - 1630

Διαθέσιμο στο:

https://www.usni.org/magazines/proceedings/1939/november/peace-adriatic?fbclid=IwY2xjawQjvjpleHRuA2FlbQIxMQBZcnRjBmFwcF9pZBAyMjIwMzkxNzg4MjAwODkyAAEeHrOgvUBgdpIqN4YjHvJWXA5LpNNuMdmMR0-7I5HVXNbMF5j0P7HUDkbntll_aem_cSvi7U7pYRSUXILlgW-IYQ

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ – ΠΗΓΕΣ ΑΠΟ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Ακρόπολις (1931). «Αι χθεσιναί εκπληκτικά δηλώσεις του κ. πρωθυπουργού. Θεωρεί το κυπριακόν κίνημα ως εγκληματικήν παρεκτροπή». Εφημερίδα *Ακρόπολις*, φύλλο 983, Αθήνα, 24 Οκτωβρίου.

Διαθέσιμο στο: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=40186&seg=

Ακρόπολις (1939). «Βαρυσήμαντοι δηλώσεις του κ. Τσάμπερλαιν κατά την χθεσινήν συνεδρίασιν της Αγγλικής βουλής. Ανάγκη όπως αποσοβηθή οιαδήποτε διαταραχή του καθεστώτος εις την Μεσόγειον και την Βαλκανικήν». Εφημερίδα *Ακρόπολις*, φύλλο 3664, Αθήνα, 14 Απριλίου.

Διαθέσιμο στο: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=40507&seg=

Έθνος (1928). «Ολόκληρον το κείμενον του ελληνοϊταλικού συμφώνου. Αι αμοιβαίαι υποχρεώσεις των δύο κρατών. Η διαδικασία της διαιτησίας επί των διαφορών». Εφημερίδα *Έθνος*, φύλλο 5135. Αθήνα, 24 Σεπτεμβρίου.

Διαθέσιμο στο: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=33455&seg=

Εμπρός (1928). «Πώς ο Μπενίτο Μουσσολίνι εξιταλίζει τα Δωδεκάνησα. Η συστηματική εγκατάστασις Ιταλών μεταναστών». Εφημερίδα *Εμπρός*, φύλλο 11413. Αθήνα, 1 Σεπτεμβρίου.

Διαθέσιμο στο: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36441&seg=

Εμπρός (1928). «Η Ιταλία και τα Δωδεκάνησα. Τι είχαν υποσχεθή οι Άγγλοι και τι ισχυρίζονται σήμερον οι Ιταλοί». Εφημερίδα *Εμπρός*, φύλλο 11425. Αθήνα, 13 Σεπτεμβρίου.

Διαθέσιμο στο: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36441&seg=

Εμπρός (1928). «Τι ακριβώς είπε δια τα Δωδεκάνησα ο κ. Βενιζέλος». Εφημερίδα *Εμπρός*, φύλλο 11439. Αθήνα, 27 Σεπτεμβρίου.

Διαθέσιμο στο: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36441&seg=

Εσπερινή (1928). «Οι υπόδουλοι Δωδεκανήσιοι δια το υπογραφόμενον σύμφωνον. Έκκλησις της Δωδεκανησιακής Νεολαίας». Εφημερίδα *Εσπερινή*, φύλλο 9247. Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου.

Διαθέσιμο στο: https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=36898&seg=4223

Μακεδονία (1928). «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος προς τον ελληνικόν λαόν, το πρόγραμμα, το οποίο θα κάμη την Ελλάδα μας τελείως αγνώριστον, τα οικονομικά προβλήματα και η εξωτερική του πολιτική». Εφημερίδα *Μακεδονία*, φύλλο 5773. Θεσσαλονίκη, 23 Ιουλίου.

Διαθέσιμο στο: <http://efimeris.nlg.gr/ns/pdfwin.asp?c=124&dc=23&db=7&da=1928>

Μακεδονία (1928). «Οι “ΤΑΪΜΣ” απασχολούμενοι με την εμφάνισιν του Βενιζέλου», «Τα αγγλικά κόμματα και η φανερά διπλωματία του Βενιζέλου». Εφημερίδα *Μακεδονία*, φύλλο 5842. Θεσσαλονίκη, 3 Οκτωβρίου. Διαθέσιμο στο:

http://efimeris.nlg.gr/ns/pdfwin_ftr.asp?c=124&pageid=-1&id=43395&s=0&STEMTYPE=0&STEM_WORD_PHONETIC_IDS=&CropPDF=0

Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη (ΙΑΑΜ), Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (ΑΕΒ), φάκελος 51, «Συνομιλίες μετά κ. Μουσολίνι της 23 Σεπτεμβρίου 1928», αριθμός τεκμηρίου 173/6 4421, 23 Σεπτεμβρίου 1928.

Σημείωμα όπου καταγράφεται συνομιλία με τον Μ. Μουσολίνι σχετικά με την εξωτερική πολιτική Ελλάδας και Ιταλίας.

Διαθέσιμο στο: <https://venizelosarchives.gr/show/13613>

Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη (ΙΑΑΜ), Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (ΑΕΒ), φάκελος 51, «Συνομιλία μετά κ. Μουσολίνι της 24ης Σεπτεμβρίου 1928», αριθμός τεκμηρίου 173/7 4422, 24 Σεπτεμβρίου 1928.

Σημείωμα που αναφέρει συνομιλία με τον Μ. Μουσολίνι σχετικά με το ζήτημα της Ιταλικής διοίκησης στα Δωδεκάνησα.

Διαθέσιμο στο: <https://venizelosarchives.gr/show/13632>

Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη (ΙΑΑΜ), Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (Α.Ε.Β), φάκελος 306, Πρακτικό συνεδρίασης των αρχηγών των πολιτικών κομμάτων και του

Υπουργού Εξωτερικών με θέμα το Βαλκανικό Σύμφωνο, αριθμός τεκμηρίου 161, 28 Φεβρουαρίου 1934.

Διαθέσιμο στο: <https://venizelosarchives.gr/show/35159>